

ШЫН

Ниитилел-политиктиг солун
1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 112
(17600)

2008 чылдың
сентябрь 30,
вторник

Садар өртээ
4 рубль.

Октябрь 1 — Улуг назылыглар хүнү

Байыр чедиришкиннери

Эргим чаңгыс чер-чурт-тугларывыс, хүндүлүг хоочуннарывыс!

Тыва Республиканың Дээди Хуралының Төлээлекчилер палатасының мурнундан мерген угаанның болгаш чаагай сеткилдин байырлалы — Делегейниң улуг назылыгларының хүнү-биле силерге чүректин ханызындан байыр чедирип олурбис.

Улуг өгбелерниң үүлезинде хей улуг херектер бар. Силер Төрзэн чуртустун хосталгазы болгаш хамаарышпас чоруун камгалап, тылга соксаал чок тура дүшпейн ажилдап, чоннун ажил-агынын көдүрүп чораан силер. Силерниң эрткен оруунар — Төрзэн чуртка бараан болурунга төлептиг үлегерчижек. Силерниң күш-ажылыңар чокта, силерниң маадырлыг чорууңар чокта, бөгүн келир салгалдарга үлегер болур чедишкиннер турбас ийик.

Улуг назылыглар дээш сагыш човаашкын — бистиң,

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатасының Даргазы Х.МОНГУШ.

Хүндүлүг улуг назылыглар!

Бо хүн силерге бүгү-ле чүүлдерге экини күзедивис! Силер, силерниң бүгү салгалыңар, силерниң уругларыңар болгаш уйнуктарыңарда четпес чүүл — келир үеге бүзүрелди чуртталганың аар-бергелерин эрттир шыдажып эккелген

Хүндүткел-биле, Тыва Республиканың Күш-ажыл болгаш социал политика яамызының сайыды **К.ДАВАА.**

АНОНС / АНОНС

Октябрь 1—Улуг назылыглар хүнү. Бо кайгамчык байырлалда Тыва Республиканың Күш-ажыл болгаш социал политика яамызының сайыды К.Т. Даваа база ооң оралакчылары бистиң «Шын» солунга кээп, номчукчуларның сонургаан айтырыгларынга харыылап, «дорт харылзаага» киржир. «Дорт харылзаа» бетинде яамының 5-37-22—өг-бүле талазы-биле килдис; 5-36-85—хоочуннар-биле харылзаа тудар килдис; 5-15-43—юридиктиг килдис-биле харылзажып, ол телефоннарже долгап, силерни сонургадып турар айтырыгларыңарны салып болур Силер.

Октябрь 1-де, 10 шактан 12 шакка чедир «Шын» солунуң 2-03-88; 2-03-87; 2-17-09 телефоннарынче долгап, сайыттың бодунга болгаш ооң оралакчыларыңа айтырыгларны салып болур Силер.

«Дорт харылзаага» чедир редакцияже

долгаңар, чагаадан бижиңер.

«Шын» солунуң редколлегиязы.

кижи бүрүзүнүң бирги утуп болбас хүлээлгевис. Улуг назылыг кижилер — чурттуң алдын фондузу, чаагай чаңылдарның кадагалакчылары, төрзэн чуртка ынак, кылган ижинге бердинген, шыдамык болгаш ундаравас болурунуң үлегер-чижээ болуп турарлар. Силерниң билиңер болгаш арга-дуржулганар Төрзэн чуртустука ооң экономиктиг болгаш мөзү-шынар талазы-биле күш-шыдалын тургузарыңа, бурунгаар хөгжүүрүңе болгаш ниитилелди дүвүредип турар социал айтырыгларны шиитпирлээринге чугула херек.

Хей-хей чылдарда быжыг кадыкшылдыг болгаш омак-сергек сагыш-сеткилдиг болуруңарны сеткиливис ханызындан күзеп, силерге болгаш чоок кижилеринерге тайбыңны болгаш чаагай амыдыралды күззэн чылыг сөстөрни хүлээп ап көрүңер!

ОМАК-ТЫР МЕН... ЫНЧАНГАШТЫҢ АНЫЯК МЕН

Дагдыныкчы С.К. Хертек Л.В. Хоюор-оол-биле.

Эртен Улуг назылыглар хүнү. Республиканың бурунгаар үзедиг кижилери, ооң иштинде хоочуннары бистиң солунуң редакциязы-биле сырый харылзаалыг. Чамдыктары бистиң доктаамал бижикичлеривис, номчукчуларывыс, а бир чамдыктары оларның материалдарының маадырлары. Седен Кудурукпаевич Хертектин бижзэн материалдарын саазыңа үндүргеш, чада салыр болза, Нью-Йорктун дээрже дүндүүстелдир тудуп үндүрүпкен каът бажынарыйндан бедик болур дизе хөөредиг чок. Бо чылдарның дугайында ооң материалдарының маадырлары көдээ ишчи малчыннардан, улуг албан-дужаалдыг даргаларга чедир кымнарны биживеди дээр! 76 харлыг хоочун журналист Хоочуннар хүнү таварыштыр редакцияга кээрге, оон каш айтырыгларны салдым.

— Бөгүн очулдурукчунуң хүнү болгай, Силерге байырлаңар-биле байыр чедирип тур мен, Седен Кудурукпаевич.

— Шынап-ла, кандыг документ, хоойлу-дүрүм очулдурбадым дээр. Байыр чедиргениңер дээш улуу-биле четтирдим.

— Седен Кудурукпаевич, кандыг темага материал биживзэн силер, азы бижикисеп чораан чүүлдеринерден чүү дугайында

эрттирипкен ышкаш-тыр силер?

— Колдуунда шупту башка төрүттүнген бодалдарны солунга тө шаап берипкен мен. Чырытпаан темам чок. Башка бир бодал чырыш дээрже-ле, саазыңа бижиш шааптар кижилер мен. Биживзэн темам бар болза, ол мээң караамга илдикпээни ол боор. Ынчалза-даа...

— Аа, бир черле чедир кылбаан чүүлүңер бар хевирлиг...

— Ачам дугайында ном үндүрүксзэн мен. Материалдар чыып тур мен. Ол арбан даргазындан эгелеп ажилдааш, 18 чыл «Мурнакчы» колхозту, Бай-Тайга ко-жуунунн райкууском даргазының оралакчызынга чедир ажилдаан кижилер.

— Оолдар бичиизинде бир-ле кижини өттүңүксээр, аңаа дөмей болуксаар болгай. Силерге үлегер бооп чораан маадыр кым турганы?

— Мээң өттүңүксээр кижим ачам чораан. Ону эдерип, ооң кижилер-биле чугаалажып турарын көрүп, ачам ышкаш болур мен деп бодаар чораан мен.

— Ачаңар кандыг кижил?

— Баштак, улус-биле чугаалажып билер. Ажылгыр, кады төрзэн чок апарган дунмаларының 5 өс-күс ажы-төлүн база өстүрүп кижилер.

зиткен. «Чээрби чүс чылдың шыл-гараңгай кижилери» деп дептерде ады кирген кижилерниң бирээзи. Ачамның омур-хевири мээң ам-даа сагыжымда, дыка чараш мөзү-шынарлыг кижилер деп таңмаланып артып калган.

— Кончугат-алдарлыг кижиниң өг-бүлезинге өскөн-дир силер. Ажылыңар база Тываның шылгараңгай кижилери-биле сырый харылзаалыг турган болгай. Кымнар-биле чоок ажилдап, эш-хуу эдержир ааскежиктиг болган силер?

— Анчымаа Тока дарганың дузалакчызы турдум. Дыка онза кижилер. Баштайгы он класс доосканнарның бирээзи Борис Баданович Чүдүк дарга, ол тыва дылга шыырак, демир-үжүүмнү ол чидип берген деп болур, аажы-чаңында улус кончуур деп чүве билбес, чайгаар-ла улустун хүндүткелин чаалап аптар шынарлыг кижилер.

Алексей Делгер-оол эртемден, шыырак очулдурукчу, очулга ажылыңа оон хей арга-дуржулганын өөренип алган мен... ажилым аайы-биле кандыг кижилерге ужурашпадым дээр, каяа четпедим дээр! Тывада ижзэн, үңгүр бүрүзүн бакылап чедип каапкан мен. Школага башкылап турган өөреникчилерим: Даңзы Салчак, Салчак Успун, Раиса Успун олар безин республикада билдингир хоочуннар апарган. Парлаалга шугумунда билдингир апарган Светлана Даңзын-оол, Лидия Иргит, Чечек Кенден, Людмила Хоюор-оол дээш дыка хей ажилдакчыларның дагдыныкчызы чораанымга чоргаарларыңар мен.

— Чогуң кижилер каш харлыында кырый бердим деп бодай бээр чүве-дир? 40 харлыыңарда кандыг турдуңар, Кудурукпаевич?

— Чаа-ла кыстап эгелзэн үем ол-дур...

— Силерге 76 харны берип болбас аныяксыг-дыр силер. Аныяк кылдыр көстүрүңерниң чажыды чүдөл?

— Чоокка чедир апрель айдан эгелзеш, октябрь 31-ге чедир эш-тир, эртен эрте кудумчуга шош-курунга ынак турдум. Кезишкын эрткеш, соксадым. Оон ыңай эскерип чоруурумга, аныяксыг болурунун чажыды омак-сергек болурунда чорду. Сеткилинге багай чүүлдер шыгжап, бодап чорбас, кезээде хөглүг-баштак чоруур болза, улуг назылыг болур хевирлиг чорду.

Айлаң ДАРЖАА
чугаалашкан.

«Шын» солунуң редакциязы Хоочун «шыңчылар»: Күжүгет Серзеевич Шойгу, Тамара Чаш-ооловна Норбу, Алексей Дугерович Арапчор, Владимир Федорович Чадамба, Сыгыр Байкараевна Тас-оол, Алексей Хунаевич Аир, Седен Кудурукпаевич Хертек, Даңзы Назытевич Салчак, Галина Санчаевна Бады-Сагаан, Сандро Давааевич Маады, Маңнай-оол Денди-оолович Оюн, Оюн Хавынаевич Опеен, Намчал Намдаковна Ооржак, Күстүгүр Кудеркович Сат, Анай Иргитовна Демир-оол, Севил Хертековна Кара-Сал, Күнзенамаа Шаңмаковна Монгуш, Маадыр-оол Калчанович Калчан, Тамара Ховалыговна Калчан, Таисья Салчаковна Монгуш,

Галина Шырвановна Монгуш, Варвара Ондаровна Мечек, Алдын-кыс Байыровна Монгуш, Александр Сотпаевич Дембирель, Арапчор Очурович Оксур, Дайынчы Түлүшович Дамба-Хуурак, Кара-Күске Күнзек-оол Чооду, Сиринамаа Саяновна Чоодуга Бүгү делегейниң улуг назылыглар хүнүн таварыштыр быжыг кадыкшылды, өг-бүлелерге тайбың амыдыралды, аас-кежикти дээш, шупту чүүлдерге экини күзеп тура, силерниң кылган ижинер, чурттуң хөгжүлдези дээш кирген үлүүнөр утундурбас, салгалдардан салгалдарже төрзэн солунуңар, ооң ажилдакчылары силерниң орууңар уламчылап, эки кижилерни утпайн чорзун дээш ужуқтап каан херээрерни уламчылаар.

ТР-нің муниципалдыг тургузуглар төлээлеринин 2-ги съездизинден

Сентябрьның 27-де Тыва Республиканың Чазак бажынының хуралдаар залында Тыва Республиканың муниципалдыг тургузугларының төлээлеринин 2-ги съездизи болуп эрткен. Съезд дорт ажылын эгелээр мурнунда, ТР-нің Чазак Даргазы Шолбан Кара-оол делегаттарның мурнунга сөс ап чүве чугаалааш, эртип турар чылдың бирги чартында республиканың социал-экономикиг көргүзүлгелеринге хамаарыштыр делгереңгей доктааган.

2009 чылдың январь 1-ден эгелеп 131 дугаарлыг федералдыг хоойлу күштүг болуп ажылдап эгелээр, тус чер бот башкарылгазының айтырыгларын организастаарын ук хоойлу айтып турар. Ук хоойлуну белеткээринге болгаш сайгарып көөрүңгө хөй үнгени билдингир. Хөй ажылдар кылдынган, ынчалза-даа кылдыр ужурлуг ажылдар оон-даа хөй. Бир дугаарында-ла муниципалитеттеринин удуртукчуларына методиктиг өөредилгени болгаш кадрларны эде белеткээр талазы-биле ажылды шаа-биле чоруткан. Ону ам-даа күштелдирери, кадрлар белеткээринин айтырыын чогуур деңгелге чедир көдүрери чугула. Черни инвентаризастаары, хуу өнчүнү дамчыдар ажыл уламчылап турар. Чурттакчылыг черлеринин социал-экономикиг хөгжүлдезинин программаларын тургускан, ынчалза-даа амыдыралда байдал херек кырында оон-биле дүгжүп турары эвээш.

2005 чылдың октябрьда муниципалдыг тургузуглар төлээлеринин бирги съездизинге Тыва Республиканың муниципалдыг тургузугларының чөвүлелин тургускан. Оон Секретариаттын соңгаан. Тыва Республиканың Чазак бодунун деткимчезин көргүзүп, оларга ажылдаар оран-саваны, компьютер техниказын берген, ынчалза-даа чөвүлел-даа, секретариат-даа болур чогууру-биле ажылдаваан. Чоорту чөвүлел ажылын шуут соксаткан деп болур. Ынчанга чазак чөвүлелди соңгуп, оон шимченгир, идепкейжи ажылдаарын чедип алыры чугула дээрзин Шолбан Валерьевич делегаттарга чугаалаан.

Оон аңгыда Ш.В.Кара-оол эрткен чартык чылдың социал-экономикиг көргүзүлгелеринге доктааган. Эрзин, Кызыл, Өвүр кожуннарда ниити байдалды эки деп болур. Ынчалза-даа Эрзинде чурттаар оран-сава тудуу чогувайн турарын база уруг-дарыгның өлүп хораар чоруу ында бедик болуп турарын ол демдеглээн. Чартык чылды-биле он бичи уруг хораан болза, оларның сези озал-ондактын уржундан болуп турар.

Улетпүр адырын алгаш көөр болза, Кызыл кожунунун түннелдери багай эвес. Бир кижиге хамаарыштыр 12160 рубль, Кызыл хоорайда – 10250 рубль. Продукция бүдүрүлгезинин хемчээлинин талазы-биле эң кудуку көргүзүп Мөңгүн-Тайга, Эрзин, Сүт-Хөл, Бай-Тайга кожуннарда.

Көдээ ажыл-агый талазы-биле Каа-Хем, Тожу, Тере-Хөл, Мөңгүн-Тайга кожуннарда өзүлде бар. Дузалал ажыл-агыйларын калбартканының ачызында мал бажының өзүлдези 7, 3 хуу өскөн. Шээр мал 12 хуу, хапан 17 хуу, чылгы 12,9 хуу өзүлделиг болган. Ылангы Эрзин, Чаа-Хөл, Каа-Хем кожуннарда өзүлде бар. Ынчалза-даа Улуг-Хем кожунда чылгы 3, 9 хуу эвээжээн болуп турар.

Бо чылдың сентябрь 1-де байдал-биле алырга республиканың ажыл-агыйларында 759,6 муң баш анай-хураган камгалап алдынган, ол дээрге төрүттүнген чаш малдың 85 хуузу болуп турар. Тараа ажаалдазының талазы-биле байдал мындыг: сентябрьның 25-ке чедир 2997 гектар черден 3016 тонна тарааны ажаап алган. Ол дээрге бүгү тараа шөлдериң чүгле 18 хуузу-дур. Ортамаа биле бир гектардан 10,4

центнер алдынган. Тарааның Барыын-Хемчикте 34, Таңдыда 21, Чөөн-Хемчикте 26, Чаа-Хөлде 19 хуузу ажааттынган. Сүт-Хөл, Бай-Тайга, Бии-Хем кожуннарда бо талазы-биле ажылдың темпизи кончуг оожум чоруп турар.

Мал чеминин белеткелди. 112,2 муң тоннаны белеткээр тургаш, 102 муң тоннаны белеткээн, азы планның 91 хуузу.

бергедээшкиннерге таварыштырып турарын, амыдыраарының байдалы россыйжи стандарттарга безин четпезин, чон яды чурттап турарын айтып, амыдыралды экижидер дээш бүгү хемчеглерни ап ажылдаарын ол демдеглээн. Оон аңгыда Хонук-оол Доржуевич сөөлгү үеде Тыва Республикага хамаарыштыр информастыг халдаашкыннар көвүдөп турар, меге нүгүл бижип турар чамдык төп солуннарны буруу шаап, Тываның журналистери республиканың аталдарын камгалап, шыңгы сөзүн сөглээр ужурлуг дээрзин онзалап демдеглээн.

Тыва Республикада кол федералдыг инспектор А.С.Попов сөс алгаш, структуразының талазы-

12-де Тыва Республиканың муниципалдыг тургузугларының удуртукчуларының хуралын эрттиргеш, аңаа «Тыва Республиканың муниципалдыг тургузугларының чөвүлелин тургузар дугайында» тургузукчу дугуржулгага ат салган.

2005 чылдың октябрь 22-де муниципалдыг тургузугларның төлээлеринин бирги организастыг съездизи болган. Аңаа Чөвүлелдин Уставын хүлээп алган болгаш даргазын, ораакчызын болгаш Баштаар чериниң кежигүннерин, Чөвүлелдин секретариатын, контроль-ревизия комиссиязының составын база Чазактын төлээзин (Чөвүлел-биле ажылдаар) соңгаан. ТР-нің Чазакның Даргазының деткимчези-биле албан ажылының оран-

ЧАА ЧӨВҮЛЛӨЛ СОҢГУТТУРГАН

Чурттаар оран-сава тудуу 8 кожунда эки туттунуп турар: Тожу, Сүт-Хөл, Чөөн-Хемчик, Барыын-Хемчик, Өвүр болгаш өске-даа.

Чоннун сайгарлыкчы чоруу сайзырап турар. Ол талазы-биле Ак-Довурак болгаш Кызыл хоорайлар мурнуку одуругда. Эрзин, Бии-Хем бо талазы-биле хожудап турар.

Кем-херек үүлгедиишкннери чавырылбайн турары хомуданчыг. Бо талазы-биле кылдыр ажыл хөй. Ылангы Ак-Довурак хоорай, Каа-Хем кожун шыңгы хемчеглерни албас болза хоржок. Өвүр кожунда кем-херек үүлгедиглери эвээш болуп турары өөрүнчүг. А Тере-Хөл кожунга бо чартык чылда чаңгыс-даа кем-херек үүлгедии болбаан. Оон мурнунда шииттирип чораан кижилер база катап кем-херек үүлгедиишкннерин кылып турар, ынчанга иштики херектер килдистери бо контингент-биле ажылды күштелдирери чугула. Ынчанга ай санында сөөлгү дыштаныр хүннерде ыяап-ла культура-спортчу хемчеглерни организастап, чонну массалы-биле олче хаара тударын Шолбан Валерьевич онзалап айткан.

ТР-нің Улуг Хуралының Төлээкчилер палатасының даргазы Х.Д.Монгуш сөс алгаш, 131 дугаар федералдыг хоойлуга хамаарыштыр чугаалаан. Депутаттар бо айтырыгны ийи удаа сайгарып чугаалашкан, 2 «төгерики столду» организастаан. Чедер-четпестер бо хоойлуда хөй, ылангы муниципалдыг тургузугларны саң-хөө деткимчезинге хамаарыштыр болгаш организастыг айтырыгларга хамаарыштыр дээрзин айткан. Кол-ла чүве кижилерни боттары амыдыраарына ажылдадып өөредири чугула. Муниципалдыг тургузугларга улуг эргени берзе-даа, ону акша-төгерики-биле быжыглавааны

биле нарын-даа болза, 131 дугаар федералдыг хоойлунун эки талаары база бар дээрзин тодарагайлап чугаалаан. 2009 чылдың январь 1-ден эгелеп күштүг бооп кирер бо хоойлуга хамаарыштыр Тыва Республиканың муниципалитеттер тургузуглары эң баштайгылар болуп, хөй ажылды кылганын демдеглевишаан, Россия Президентизинин 607 дугаарлыг доктаалына хамаарыштыр тайылбырны кылган.

Улаштыр хүн айтырыын езугаар съездинин ажылчын органнын соңгаан соонда, Тыва Республиканың муниципалдыг тургузугларының чөвүлелинин секретариатын удуртукчу В.Ш.Саттың «Тыва Республиканың муниципалдыг тургузугларының чөвүлелинин съездилер аразында үениң дургузунда кылып чоруткан ажылдарының дугайында» отчетун делегаттар дыңнаан. Федералдыг хоойлунун 66 чүүлүн күүседир сорулга-биле Тыва Республиканың Чазак ТР-нің муниципалдыг тургузугларының чөвүлелин тургузарынга деткимче талазы-биле элээн хемчеглерни ап чорутканын Владимир Шырапович демдеглээн. ТР-нің Чазак үш доктаал хүлээп алган: «Тыва Республиканың муниципалдыг тургузугларының чөвүлелиниң дугайында», «Муниципалдыг тургузугларның чөвүлелин тургузар оргкомитеттин составын болгаш Тыва Республиканың муниципалдыг тургузугларын тургузарын хандыраары-биле белеткел хемчеглеринин планын бадылаар дугайында», «Тыва Республиканың муниципалдыг тургузугларының төлээлеринин бирги организастыг съездизин эрттирер болгаш ону белеткээринге деткимче талазы-биле хемчеглер дугайында».

Үстүнде доктаалдарны боттандыраары-биле 2005 чылдың август

савазын, дериг-херексел болгаш компьютер техниказын аңгылап берген.

143 муниципалдыг тургузуглар тургустунган, оларның 17-и муниципалдыг кожуннар, 2 хоорай округтары, 120 көдээ болгаш 4 хоорай чурттакчылыг черлери. 87 оргхемчеглерни кылган. Чазактын ведомстволар аразының комиссиязын тургускан. Тургузукчу Съездинин шиитпирин езугаар Чөвүлел, Секретариат болгаш Баштаар чер ажылын чартык чылдың планы езугаар чорудар. Баштаар чериниң 9 кежигүннеринден идепкейлиг ажылдаан А.Н.Максимов, М.М.Анчы, С.Ч.Ондар, В.Н.Гончаров оларны В.Ш.Сат онзалап демдеглээн. Чөвүлелдин Баштаар чериниң даргазы турган В.С.Монгуш удуртулганы эки туразы-биле каган бооп турар.

Тус чер бот-башкарылгазының быжыгып тургузуунарынга, муниципалдыг тургузугларның сайзыраарына кол рольду ажыл-агыйларның арга-дуржулгазы ойнаар ужурлуг. Ынчанга 2006 чылдың апрельде Чөвүлелдин Баштаар чериниң хуралына «Чөөн-Хемчик кожунун Чыраа-Бажы суурунун коллегия хуралдарын белеткээр болгаш эртиреринин практиказы болгаш эргелеп-башкарылганын шиитпирлерин дээштиин чедип алырының дугайында» деп айтырыгны чугаалашкан. Хуралга Чөөн-Хемчик кожун чагыргазының баштыңы Н.О.Кара-Салдың эки ажылын демдеглээн. Баштаар чериниң хуралдарының шиитпирлери-биле ажылдың арга-дуржулгазын чурттакчылыг черлерин баштыңнары ажылына ажыглаар кылдыр чорудуп берген. Практиктиг дуза болзун дээш Хөндергей сумузуңуң ажыл планын база чоруткан.

ТР-нің Чазакның Даргазының

Канцеляриязы-биле кады «Эң эки муниципалдыг албан хаакчы» деп ат дээш республика конкурзунун дүрүмүн ажылдап кылган. 2007 чылдан эгелеп Чөвүлелдин секретариаты ТР-нің Улуг Хуралының Хоойлужудулга болгаш Төлээкчилер палаталарының комитеттери-биле сырый ажылдап эгелээн. Ийи «төгерики столду» эрттирген.

Муниципалдыг тургузугларның чедимчелиг ажылдаарына кол айтырыг – кадрлар-биле хандырылга. 2007 чылдың декабрьда төлээкчилер органнының депутаттарының болгаш чаа тургустунган муниципалдыг тургузугларның баштыңнарының соңгулдаларын эрттирген. 1526 депутат, 123 чурттакчылыг черлериниң баштыңнары соңгуттурган. 1152 муниципалдыг албан хаакчыларның 48 хуузу дээди эртемниг, 42 хуузу ортумак-тускай эртемниг, 10 хуузу ортумак эртемниг. Акша-төгерики-биле хандырылганың чедишпезинден, кадрлар белеткелинин айтыры кошкак болуп артпышаан. Тус чер бот башкарылгазының ажылы саң-хөө болгаш материалдыг хандырылгандан дыка хамааржыр. Ынчанга бюджет системазы-биле ажылды, орулга-чарыгдалдар, тус чер үндүрүглери болгаш өске-даа саң-хөө ажыл-чорудулгазын албан хаакчы эки билген турар ужурлуг. Ынчанга амгы болгаш капитал чарыгдалдарны дуглаарына муниципалдыг тургузугларның херек кырында херегелдерин тодарадыры-биле тускай ажылдап кылдынган методикалар болгаш критерийлер негеттинип турар.

Чөвүлелдин ажыл-чорудулгазының саң-хөө дөзү чыл санында кежигүн дадывыры болгаш сорулгалыг дадывырлар болур. Ынчанга тургузукчу дугуржулганың 6 чүүлүн езугаар дадывыры ТР-нің муниципалдыг тургузугларының чөвүлелиниң агар санынче шилчидер ужурлуг. 2006 чылда 780 муң рубльди шилчидер турган болза, 114 муң рубльдин дадывыры шилчиттинген, ол дээрге ниити дадывырның 24-ле хуузу-дур. А 2007 чылда база 2008 чылдың 8 айларының дургузунда чаңгыс копеек-даа шилчиттинмээн. Чөвүлелдин саң-хөө байдалын экижидер талазы-биле тодарагай хемчеглер алдынмаан хевээр.

Тус чер бот башкарылгазында реформаларның сорулгазы эрге-чагырга органнын чонче чоокшуладып, кыска үениң дургузунда республиканың чурттакчы бүрүзүнүн сонургалдарына хамаарышкан айтырыгларны эвээш чарыгдалдар-биле чедип алыры болуп турар. Бергелер хөй, ынчалза-даа шилип алган орук шын, чүгле бедик харыссалга-биле ажылдаары чугулазын илеткелчи демдеглээн.

Дараазында илеткелчи С.Т.Чүлдүм контроль-ревизия комиссиязының отчетун берген. Ш.К.Бойбу мандат комиссиязының ажылын илеткээн. «Тыва Республиканың муниципалдыг тургузугларының чөвүлели» ассоциацияның Уставын хүлээп алырының дугайында илеткелди Чөвүлелде ТР-нің Чазакның төлээзи Б.Д.Сат кылган. Съездинин киржикчилери ТР-нің муниципалдыг тургузугларының чөвүлелиниң даргазын соңгуур дугайында айтырыгны сайгарып көргөн түннелинде, оон даргазынга В.Н.Туневту база кежигүннерин соңгаан. Чаа соңгуттурганнар чөвүлелдин ажылын диргизип, чедишкнниг ажылдаар боор дээрзинге идегел-биле съезд ажылын дооскан.

Светлана БАЛЧЫР.
В.ШАЙФУЛИНИНҢ тырттырган чуруу.

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының ийги чыыжының депутаттарының немелде соңгулдаларының талазы-биле кандидаттарның, бүрүткеткен кандидаттарның соңгулда фондуларынче кирген болгаш олардан чарыгдан акша-хөреңгилерниң ниити түнүнү дугайында

МЕДЭЭЛЕР

(Россияның Ажаалга банкызының №8591 Кызыл салбырының медээлеринге үндезилээн)

Бай-Тайга кожуунуң девискээр соңгулда комиссиязы Кара-Хөлдүң №53 соңгулда округу

2008 чылдың сентябрь 22-ниң байдалы-биле

Рубль-биле

№	Кандидаттың долу ады (политиктиг партияның, соңгулда блогунуң ады)	Ниити кирген акша-хөреңги	Ниити чарыгдан акша-хөреңги	Артканы
1.	2	3	4	5
1.	Борис Иванович Очур	50	0	50
2.	Андрей Допчунович Сарыглар	0	0	0
3.	Буян Биин-оолович Таргын	100	0	100

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының ийги чыыжының депутаттарының немелде соңгулдаларының талазы-биле кандидаттарның, бүрүткеткен кандидаттарның соңгулда фондуларынче кирген болгаш олардан чарыгдан акша-хөреңгилерниң ниити түнүнү дугайында

МЕДЭЭЛЕР

(Россияның Ажаалга банкызының №8591 Кызыл салбырының медээлеринге үндезилээн)

Кызыл хоорайның девискээр соңгулда комиссиязы Ленинград 1-ниң №2 соңгулда округу

2008 чылдың сентябрь 22-ниң байдалы-биле

Рубль-биле

№	Кандидаттың долу ады (политиктиг партияның, соңгулда блогунуң ады)	Ниити кирген акша-хөреңги	Ниити чарыгдан акша-хөреңги	Артканы
1.	2	3	4	5
1.	Ольга Анатольевна Громова	32000	32000	0
2.	Наталья Юрьевна Иванова	100	0	100
3.	Алимаа Кара-ооловна Лопсан	15000	14400	600

Южныйның №41 соңгулда округу

2008 чылдың сентябрь 22-ниң байдалы-биле

Рубль-биле

№	Кандидаттың долу ады (политиктиг партияның, соңгулда блогунуң ады)	Ниити кирген акша-хөреңги	Ниити чарыгдан акша-хөреңги	Артканы
1.	2	3	4	5
1.	Алексей Сергеевич Клименко	100	100	0
2.	Наталья Евгеньевна Новикова	100	100	0
3.	Ая Сүге-Маадыровна Салчак	0	0	0

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының ийги чыыжының депутаттарының немелде соңгулдаларының талазы-биле кандидаттарның, бүрүткеткен кандидаттарның соңгулда фондуларынче кирген болгаш олардан чарыгдан акша-хөреңгилерниң ниити түнүнү дугайында

МЕДЭЭЛЕР

(Россияның Ажаалга банкызының №8591 Кызыл салбырының медээлеринге үндезилээн)

Каа-Хем кожуунуң девискээр соңгулда комиссиязы Сарыг-Септин Чөөн №73 соңгулда округу

2008 чылдың сентябрь 22-ниң байдалы-биле

Рубль-биле

№	Кандидаттың долу ады (политиктиг партияның, соңгулда блогунуң ады)	Ниити кирген акша-хөреңги	Ниити чарыгдан акша-хөреңги	Артканы
1.	2	3	4	5
1.	Демьян Алдын-оолович Дондук	10	0	10
2.	Сергей Степанович Куммажык	10	0	10
3.	Михаил Кан-оолович Лопсан	100	0	100
4.	Темир Шулуевич Сомам-Байыр	100	0	100

Ильинканың №75 соңгулда округу

2008 чылдың сентябрь 22-ниң байдалы-биле

Рубль-биле

№	Кандидаттың долу ады (политиктиг партияның, соңгулда блогунуң ады)	Ниити кирген акша-хөреңги	Ниити чарыгдан акша-хөреңги	Артканы
1.	2	3	4	5
1.	Клавдия Даваевна Борбак	10	0	10
2.	Полина Баринкина Дүлзүкей	10	0	10

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының ийги чыыжының депутаттарының немелде соңгулдаларының талазы-биле кандидаттарның, бүрүткеткен кандидаттарның соңгулда фондуларынче кирген болгаш олардан чарыгдан акша-хөреңгилерниң ниити түнүнү дугайында

МЕДЭЭЛЕР

(Россияның Ажаалга банкызының №8591 Кызыл салбырының медээлеринге үндезилээн)

Кызыл кожуунуң девискээр соңгулда комиссиязы

Баян-Колдун №81 соңгулда округу

2008 чылдың сентябрь 22-ниң байдалы-биле

Рубль-биле

№	Кандидаттың долу ады (политиктиг партияның, соңгулда блогунуң ады)	Ниити кирген акша-хөреңги	Ниити чарыгдан акша-хөреңги	Артканы
1.	2	3	4	5
1.	Сергей Михайлович Арсарыг	100	0	100
2.	Баян Сидорович Бичи-оол	0	0	0
3.	Артур Тыртыг-оолович Пабундук	200	0	200

Кур-Черниц №82 соңгулда округу

2008 чылдың сентябрь 22-ниң байдалы-биле

Рубль-биле

№	Кандидаттың долу ады (политиктиг партияның, соңгулда блогунуң ады)	Ниити кирген акша-хөреңги	Ниити чарыгдан акша-хөреңги	Артканы
1.	2	3	4	5
1.	Каң-Демир Каң-оолович Куулар	0	0	0
2.	Борис Бадын-оолович Саая	100	0	100
3.	Раиса Белековна Ховалыг	5000	5000	0

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының ийги чыыжының депутаттарының немелде соңгулдаларының талазы-биле кандидаттарның, бүрүткеткен кандидаттарның соңгулда фондуларынче кирген болгаш олардан чарыгдан акша-хөреңгилерниң ниити түнүнү дугайында

МЕДЭЭЛЕР

(Россияның Ажаалга банкызының №8591 Кызыл салбырының медээлеринге үндезилээн)

Улуг-Хем кожуунуң девискээр соңгулда комиссиязы

Шагаан-Арыгның Төп №113 соңгулда округу

2008 чылдың сентябрь 22-ниң байдалы-биле

Рубль-биле

№	Кандидаттың долу ады (политиктиг партияның, соңгулда блогунуң ады)	Ниити кирген акша-хөреңги	Ниити чарыгдан акша-хөреңги	Артканы
1.	2	3	4	5
1.	Людмила Сергеевна Спирина	10	0	10
2.	Ляна Быстай-ооловна Монгуш	10	0	10

Шагаан-Арыгның Мурнуу №115 соңгулда округу

2008 чылдың сентябрь 22-ниң байдалы-биле

Рубль-биле

№	Кандидаттың долу ады (политиктиг партияның, соңгулда блогунуң ады)	Ниити кирген акша-хөреңги	Ниити чарыгдан акша-хөреңги	Артканы
1.	2	3	4	5
1.	Роман Шалдашович Монгуш	50	0	50
2.	Алдынай Николаевна Монгуш	10	0	10

Торгалыгның №119 соңгулда округу

2008 чылдың сентябрь 22-ниң байдалы-биле

Рубль-биле

№	Кандидаттың долу ады (политиктиг партияның, соңгулда блогунуң ады)	Ниити кирген акша-хөреңги	Ниити чарыгдан акша-хөреңги	Артканы
1.	2	3	4	5
1.	Олег Кыдат-оолович Дадар-оол	500	0	500
2.	Руслан Викторович Байыр-оол	10	0	10

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының ийги чыыжының депутаттарының немелде соңгулдаларының талазы-биле кандидаттарның, бүрүткеткен кандидаттарның соңгулда фондуларынче кирген болгаш олардан чарыгдан акша-хөреңгилерниң ниити түнүнү дугайында

МЕДЭЭЛЕР

(Россияның Ажаалга банкызының №8591 Кызыл салбырының медээлеринге үндезилээн)

Бии-Хем кожуунуң девискээр соңгулда комиссиязы

Больничный №90 соңгулда округу

2008 чылдың сентябрь 22-ниң байдалы-биле

Рубль-биле

№	Кандидаттың долу ады (политиктиг партияның, соңгулда блогунуң ады)	Ниити кирген акша-хөреңги	Ниити чарыгдан акша-хөреңги	Артканы
1.	2	3	4	5
1.	Николай Иванович Белков	10	0	10
2.	Ольга Николаевна Карьянова	20	0	20
3.	Виктор Михайлович Санчай	100	0	100

Аржаанның №93 соңгулда округу

2008 чылдың сентябрь 22-ниң байдалы-биле

Рубль-биле

№	Кандидаттың долу ады (политиктиг партияның, соңгулда блогунуң ады)	Ниити кирген акша-хөреңги	Ниити чарыгдан акша-хөреңги	Артканы
1.	2	3	4	5
1.	Сергей Допуй-оолович Даржаа	10	0	10
2.	Галина Ивановна Ширап	1000	1000	0
3.	Мерген Донгакович Серен	50	0	50

Өөктүң №94 соңгулда округу

2008 чылдың сентябрь 22-ниң байдалы-биле

Рубль-биле

№	Кандидаттың долу ады (политиктиг партияның, соңгулда блогунуң ады)	Ниити кирген акша-хөреңги	Ниити чарыгдан акша-хөреңги	Артканы
1.	2	3	4	5
1.	Николай Ховалыгович Анай-оол	10	0	10
2.	Радион Маадыр-оолович Донгак	10	0	10
3.	Ольга Ондаровна Кара-оол	100	0	100
4.	Константин Бадыевич Очур	10	0	10
5.	Нина Тоюновна Салчак	100	0	100

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының Даргазы Б. ОНДАР.

Аяк шайым... тыва чемим

Эрткен неделяда пятницада Караа четпестер ниитилелиниң клувунга тыва шайга хамаарыштыр оюноглаалыг кезээни организаастаан. Ону бо ниитилелдин тускай библиотеказының ажилдакчылары башкарып эрттирген. Клубтуң иштин аяныг чараш кылдыр дерээн, столдарда янзы-бүрү аыш-чем аймаа: самоварда шай, калачилер, соктаан далган, тараа, чөпкөк дээш, чүну чок дээр! Башкарыкчы кыстарның кеттинип алганы-даа бир янзы.

Кежээни бо библиотеканың директору Аида Конгаровна ажытты. Шай, ону канчаар хайындырып ижип турганын дугайында ниитилелдин улуг назылыгыларының бирээзи Мула Нургалиевич Рамазанов чугаалаан. Ол чугаазында колдуунда тыва шай ижеринге ынаан демдег-леп чугаалааш, ыяш омааш-биле хөгжүм ойнап, пляска, вальсты эгелеп, киржикчилерни хөглетти. Байкараларның өг-бүлөзи тожу чонунуң шайны кадырган балыктан, янзы-бүрү кат-чимистен хайындырып чораанын чугаалааш, ыры күүсеткен. С.Ховалыг, А.Монгуш, Э.Куулар, Т.Золотухина, Е.Залуцкая, Д.Ондар шай дугайында солун чугааларны чугаалааш, тустуунда ырылып, каттырынчыг көргүзүл-лерни бараалгаткан.

Маңаа бичии уругларның өг-бүлөгө хамаарыштыр чураан чуруктарын делгээни кезээге бир онза шиник болган. Кежээ мындыг солун эрткеннге А.М.-Д.Монгуш, С.Н.Монгуш, А.Б.Туматтың кириген үлүү эвээш эвес дээрзин демдегледим. Бо солун хемчег «Аяк шайым» деп ыры-биле доозулган.

Ирина БЮРБЮ.

№ 08-08-01 ажык аукционнун протоколу

Хову-Аксы суур 2008 чылдың сентябрь 24

Аукционнун эгези: 10 шак 00 минута
Аукционнун төнчүзү: 10 шак 20 минута
1. Төлээлекчи орган: Чеди-Хөл кожуунуң чагыргазы, почта адреси: 668330, Чеди-Хөл кожуун, Хову-Аксы суур, Гагарин кудумчузу, 11.
2. Муниципалдыг чагыкчы: Чеди-Хөл кожуунуң чагыргазы, почта адреси: 668330, Чеди-Хөл кожуун, Хову-Аксы суур, Гагарин кудумчузу, 11.
3. Аукционнун чүүлү болгаш керээниң эге (төнчү) өртээ: Чеди-Хөл кожуунуң чурттакчы чонунга хөмүр-даш сөөртүлгезин транспорт-биле хандырылганы – 999000 рубль, аукционну эрттиреринин дугайында 2008 чылдың август 28-те үнген №105 (16613) «Тувинская правда» солунда болгаш Интернет четкизинге 2008 чылдың август 28-те <http://www.pg2.tuva.ru> сайтында кириген № 08-08-01 бижимел-биле дыңнаткан.
4. Ажык аукционну эрттирер чер: Төлээлеткен органның

адреси-биле.
5. Аукционну эрттирер процедурага олурушкан: Чагыкчының төлээзи: Кожуунуң чагыргазының кол бухгалтери – Ооржак Марина Монгушевна
Аукционнун комиссия кежигүннери: Кунгаа Фаина Бичелдейовна, Ооржак Хеймер-оол Серен-Ламаевич, Калинин-оол Норжунмаа Евгеньевна.
Аукционнун эрттирерчизи (аукционист): Аратына Мерген Эрес-оолович
Аукцион комиссиязының секретары: Саая Шончалай Валерьевна.
6. Аукцион эрттирер турар үеде аудиобиждилгени төлээлет-тирген орган чорудуп турган.
7. 2008 чылдың сентябрь 17-де №АО-08-08-01 аукционга киржир эргезин сайгарып тургаш, протокол езугаар киржип турган киржикчилерниң ат-сыы:

№	Юридиктиг албан чериниң ады, амы-хууда кижилерниң ат, сыы	Организастиг болгаш эрге-хоойлу хевир	Юридиктиг албан чериниң адреси; амы-хууда кижилерниң чурттал турар чери	Адреси	Паспорттун медег-ли (амы-хууда кижилерге)	Харылзажыр телефоннун дугаары
1.	Куулар Андрей Кызыл-оолович	Хууда сай-гарлыкчы	Кызыл хоорай, Спутник поселогу, 3 дугаар линия, б.№2-кв.2.	66700, Кызыл хоорай, Спутник поселогу, 3 дугаар линия б.№2-кв.2.	9302123397 Кызыл хоорайның ИХК-зинге 18.10. 2002 чылда бүртүктеткен.	ажылчын т.:5-80-01 сот. 89607789674
2.	УглеснабСервис ААН	Юридиктиг албан чери	Кызыл кожуун, Каа-Хем суур, Совет Ты-ваның 23 чыл ою кудум-чузу, б. №1.	667901, Кызыл кожуун, Каа-Хем суур, Совет Ты-ваның 23 чыл ою кудум-чузу, б. №1.		ажылчын т.:3-07-37

8. Аукционну эрттиреринин дугайында дыңнадыгга шүүштүр муниципалдыг керээниң эге өртээ 999000 (тос чүс тозан тос муң) рубль болган.

9.Муниципалдыг керээниң өртээнге хамаарыштыр эң сөөлгү өр-текти Кызыл кожуунуң Каа-Хем суурнуң Совет Тываның 25 чыл ою кудумчузу, №1 бажында турар Углеснабсервис ААН кириген Оң өртээ – 549450 (беш чүс дөртөн тос муң дөрт чүс бежен) рубль 00 көпеек болган. Оң мурунда өртекти (599400 рубль) Кызыл хоорайның Спутник поселогунуң 3 дугаар линиязының №2 кв. 2-де чурттал турар хуу сайгарлыкчы Куулар Андрей Кызыл-оолович адаан.

Аукционнун тиелекчизи – 549450 рубль-биле Кызыл кожуунуң

Каа-Хем суурнуң Совет Тываның 25 ою кудумчузу, бажың №1 турар Углеснабсервис ААН болган.

10. Аукционнун протоколу 2 экзепляр, оларның бирээзи – төлээ органынга арткан, өскези – тиелекчи болган кижиге аукционну эрттирген соонда 3 хонганда хол үжүү салган соонда берген.

11. Аукционнун протоколун медээ информация чепсектеринге парлаар болгаш албан-езузу-биле <http://www.pg2.tuva.ru> сайтыга кириер.

12. Аукцион эрттиргенинин дугайында протокол аукцион эрттирген хүнден эгелеп 3 чыл дургузунда шыгжаттынар.

13. Хол үжүктери: Ук протоколда 2008 чылдың сентябрь 24-те болган аукционга киришкен комиссияның кежигүннери хол үжүүн салган.

С.К.Шойгунуң «Урянхай. Тыва диптер» антологияның чедиги тому үнген

«АДАЗЫНЫҢ АДЫ-БИЛЕ УТКУУР, АЛЫС БОДУ-БИЛЕ БАЙЫРЛАЖЫР

Бо чылдың август айда С.К.Шойгунуң «Урянхай. Тыва дептер» антологияның сөөл-гү, чедиги тому чырыкче үнген. Бирги томнары-биле тыва ниитилел 2007 чылдың эгезинден танышкан.

Чүүлдүн адында «Адазының ады-биле уткуур, алыс боду-биле байырлажыр» деп тыва үлегер домакты кириген. Шынап-ла, ты-валар кижиле таныжып тура, кандыг төрөл-аймактан сен, ада-өгбөң кымыл дээш оон-даа улаш-тыр сонургал айтырар. Езу-чаң-чылдардан алыр болза, амыр-мен-ди солукшанының соонда төлөтпиг азы шоолуг эвес төрөл-аймактын салгалы кылдыр, байдалдардан көрүп тургаш, мендидежип хүлээп көөр турган. Ынчалзажок кижиле бүрүзү соонда барып хүндүктел-диг азы хүндүктел чок апарып кижиле боду бодунуң ажил-херектери, базымнары, сагыш-бодалдары-биле чедип алыр.

«Урянхай. Тыва дептер» антология – тыва ниитилелде ханы хүндүктелдиг болгаш улуг алдар-лыг ийи кижиниң, тываларның бу-рунгу күжүгеттер төрөл-бөлүктүн төлээлери, адазы болгаш оглу – Күжүгет Сереевич Шойгунуң бол-гаш Сергей Күжүгетович Шойгу-нуң кады чогадып кылган ажылы. Ынчангаш ук антологияны чон улуг хүндүктел болгаш улуг сонургал-биле уткуп турар. Ол дугайында бо чылдың август айда Кызылга, антологияның редакция коллегия-зының кежигүннери болганыыста, мээң болгаш Күжүгет Серееви-чинин эрттирген ужуралдарындан билген мен.

Антологияның моон соңгааргы салым-чолу оң ханы уткалыг кез-зэнден хамааржыр болбайн кан-чаар, база ол ышкаш оң томна-рында берген төөгүнүң барымдаа-ларын номчукчу кижиле канчаар уун өскертип – бодунга, бодунуң амы-дыралынга, бодунуң өг-бүлөзинин чуртталгазынга, төрөл-аймаанга, чонунуң, төрөөн чуртунуң чурт-талгазынга хамаарыштыр канчаар хүлээп алырындан хамааржыр.

Үстүнде чугаалааным чүүлдер-

биле холбаштыр, мен төлөвилелдин күүседикчизи болганымда, Ты-ваның ниитилелинге, бети-ле дээр-ге төөгү, этнография болгаш архе-ология эртемнеринге специалист эвес номчукчуларның хөй ке-зийнге, антологияның томнарының утка-шынарын, онзагайлыг, бир-ле чаа билигилг, боданырынга ин-формация болуру-биле төөгүнүн чамдык барымдаалары-биле та-ныштырыксадым.

Тыва чонунуң дыка эки чечен сөзү бар: «төрелин билбес кижиле, дөңгүр көк буга дег». «Ол дээр-ге, сен чеже-даа буга ышкаш күштүг болзуңза, дөмөй-ле сээң камгала-ныр мыйыстарың чок, азы болза бодунуң төрөлдериңни, төрөл салгалыңны билбес болзуңза – сен даяныптар чөлөңгилеңиң, күжүң чок кижиле-дир сен» деп, антология-ның ийиги томуунуң эге сөзүндө Сергей Күжүгетович демдеглээн. Шынап-ла, бүгү чоннарның төөгү-зүндө кижиниң ады, делгем утказы-биле алырга төрөл-аймактын ады, чаңгыс кижиниң чуртталгазында-даа, төрөл-аймак бөлүктүн-даа чуртталгазында улуг рольду ойнап турган.

Шаандан тура аймактын баш-тыңнарынга, хааннарга, каганнар-га, императорларга, азы болза доктааттырган чаңчылдар езугаар ханынга үндезилеп дүжүлгени сал-гал дамчып алыр бүгү улуска база бүгү аймак бөлүктөргө ол база хамааржыр чораан. Ынчангаш аймак чоннар бүрүзү бурун үеден бодунуң ук-дөзүн, төрөл салгалын чеди, тос болгаш оон-даа хөй сал-галды ажыр билирин сагып чораан.

Өгбелериниң төрөл салгалын билири – төрөл аймактын, чоннуң дириг төөгүзү, ол болза – үелерниң

харылзаазы, ол – чоннуң төөгүзү-нүн келир үеде уламчызы. Ынчан-гаш үелерниң харылзаазы үзүл-безин дээш база төрөл-аймак чоннуң чуртталгазы келир үеде уламчы-лазын дээш боттарыыс ук-дөзү-вүстү билер болур ужурлуг бис.

Орус төөгүнү эң эки билер кижилеринин бирээзи, XVIII вектин төнчүзүнүн – XIX вектин эгезинин улуг чогаалчысы Николай Михай-лович Карамзин мынча деп бижээн: «Чоннар дээрден дүжүп келбейн турар болгаш черге ажып кирбейн турар» дээн. Дыка онза эскериг: шынап-ла, чон бүрүзүнүн, улуг болгаш биче-даа чоннарның, оон иштинде тыва чоннуң база, чүс-чүс болгаш муң-муң чылдарже ханы-лап кирген ук-дөстери, ада-өгбе-лери, өгбелеринин өгбелери дээш, культуразының, езу-чаңчылдары-ның, амыдырап-чурттал чораан үн-дизиннери турар ол кайнаар-даа эстип читпес.

Бо бүгү антология чыындызын тургузарының сорулгазын баш бу-рунгаар тодараткан: номчукчунуң бодун, ылаңгыя чалыы, аныяк ном-чукчуну, бодунуң чонунуң төөгү-зүн өөрениринге кириштирер, үндезин ажилдардан бистиң муң-муң чылдарда эртип келген төөгү-вүстүн дугайында, тыва этностун тургустунушкунунуң болгаш хөг-жүлдизинин өскерлишкенинин дугайында, күрүнө тургузуунуң төөгүдөн тургустунуп келген хе-вирлеринин дугайында боду билип алырын, Тываның девискээринге болган археологтук шинчилелдер болгаш Тыва чериниң бурунгу чурт-такчыларының салгалдан салгалче дамчыдып берген онзагай архе-ологтук тураскаалдары-биле таны-жып алыр арганы бээр дээн сорул-

галыг.

Салдынган сорулгалардан кы-лып чорудар ажилдарны база то-дараткан: Тываның болгаш ты-валарның дугайында янзы-бүрү ажилдарның аразындан чүг-ле Россияның библиотекаларында чаңгыс экзеплярларда арткан дыка ховар үндүрүлгелерни эвес, эң хөй медээ-дыңнадыгларлыг үн-дүрүлгелери база шилип алыр, ы-чаарга антологияда колдуунда 1944 чылга, Тываның Совет Эвиле-линин составына кирген чылга чедир ажилдарны көргүскен, оон орай үениң ажилдары амдызында ажылгалда калбаа-биле бар бооп турар. Ынчалзажок, ТАР-ның эко-номиканын таллазы-биле, база ол ышкаш Тываның археологиязының таллазы-биле кол шинчилел ажил-дары XX вектин ийиги чартында эгелзэн болганда, тус-тузунда 6 болгаш 7-ги томнарда совет үениң болгаш амгы Россияның үелерин база кириген.

Антология чыындызынга мате-риалдарны шилип тура, тыва чо-нуң төөгүзүнге кандыг-ла-бир бо-луушкуннарже эртемденнерниң болгаш хөй-ниити ажилдакчыла-рының чамдыкта көрүштери таа-рышпайн турган ажилдарын база чыындыга кириер сорулганы сал-ган турган. Оларның үндезин ажил-дары-биле шуут ажылдап кирипке-ниviste, аңаа автор тексттерин, эр-гежок чугула таварылгада болгаш болдунар болза, редактор тайыл-бырын (К.Д.Аракчаа, К.С.Шойгу) база кожары албан болу берген.

Антологияның томнарында, оларның аңгы-аңгы тематиктиг кат-тыштырган кезектеринде эртем-деннерниң ажылын хронология чурumu езугаар берген. Ол ном-

чукчуларга кандыг-ла-бир айты-рылганы, болуушкуннарны үениң өскерлишкениниң, хөгжүлдизинин аайы-биле деңгештирер көөр арганы берип турар. Маңаа улуг дузаны бистиң тайылбырларыыс кадар, оларның хөй кезинде чок болза ук томда, чок болза өске томнарда ол-ла айтырыгны азы ол-ла болуушкунну бижээн чогуур арыннарже номчукчуларны эглип келирин айтыпкан бис.

Салган сорулгалар антоло-гияда кайы-хире чедип алдынганыл – силер ишпитирлээр болбайн кан-чаар силер, эргим номчукчу.

Ындыг-даа болза, мен төлөви-лелдин күүседикчизи, аңаа номчук-чу болгаш ниитилелдин төлээзи кижиле база болганымда, мындыг хевирлиг өй-өйлөп үнмес үндүрүл-гелер, кажан аңаа чаңгыс чоннуң дугайында аңгы-аңгы авторларның төөгү барымдааларын чыып кыл-ганы Россияга-даа, даштыкыга-даа туруп көрбээн дээрзин, мактаныр дээн күзөл чокка демдеглексээр-дир мен. Ынчангаш антологияның онза үнелиг бооп турары болза, төөгүнүн барымдаалары, чамдык-тары дыка ховар деп база демдег-леп турган мен, чонга чоок, ни-итилелге калбаа-биле ажыглап бо-лур, кол-ла чүве – аныяктарга бол-гаш өзүп олурар салгалга столунуң кырынга үргүлчү чыдар, кандыг-даа төөгү айтырыы тургустунуп кээрге ажып көөр айтыкчы ному бооп болуру-биле онзагай.

Ам антология чыындызының томнарының ханы уткалыг дуга-йында кысказы-биле көрүптээли-нер. Чыынды 7 томнардан тургус-тунган.

Антологияның эгезинде Никита Сергеевич Михалковтун (Россия-

...ЧҮРЭЭ-БИЛЕ ДЕНГЕ ЧАРЖЫР

Шүлүкчү башкы. Бо ийи сөстүн каттышканы мени үргүлчү кайгадып чоруур. Шүлүкчү-даа, башкы-даа боору бойдустан чаялга деп бодаар мен. А ийи талантының чаңгыс кижиге хары угда төрүттүнери оон-даа кайгамчык! Ындыг ховар салым-чаянныгларның бирээзи Тывада бир дугаар хоорай — Туранга, Тывада бир дугаар школага чартык чүс чыл иштинде бараалгап чоруур. Ол дээрже Монгуш Доржунун чугаалааны дег, «демир-үжүү чүрээ-биле деңге чаржып чоруур» Юрий Михайлович Некрасов-тур. Ол — Тываның орус дылдыг шүлүкчүлеринин бирээзи.

Юрий Некрасов 1938 чылдың июль 10-да Ленинградка төрүтүнген. Дайынның кадыг-бергезин чаш кижиниң караа-биле көрген деп болур. Ийи аңгы культуралыг Ленинград болгаш Туран хоорайларны Юрий Михайловичинин салым-чолу каттыштырган. Оон 20 чылын Ленинградка, а 50-ин Тывага чурттап эрткени онзагай. Ада-иези ажилчын улус турган. Адазы фронтуга, а иези аш-чуттан бүзээлел (блокада) үезинде өлгөн. Дайын сөөлүндө ол кырган-авазы-биле Смоленск областың Дубинино деп суурга чурттап турган. Оон соонда бичи Юраны улуг акызы катап-ла Ленинградче эккелген. Ынчаарда оон үргүлчү буду аарыыр турган, ынчангаш ол үш чыл иштинде эмчиге чыдар ужурга таварышкан. Эмчилер карак-кызыл эмнеп турза-даа, чандаш хевээр арткан. Эмнеткен соонда, уруглар бажыңыңа өөренип, чурттап, чедиги классты дооскаш, уран графиканың башкы училищезинче өөренип кирген.

1958 чылда ону Тываже ажилдаары-биле норудуңкан. Манаа келгеш, Туранның №1 школазынга орус чогаал башкызы болуп, ажилчы базымын эгелээн болгаш амга чедир ажилдавышаан. Оон төрөөн

коллективи школазының 100 харлаанын удавас байырлаар, а ол чүстүн бежени Юрий Михайловичиниң намдары-биле дорт холбашкан. Бо хүннерде оон бижээни «Первый в Туве 100» деп ному чырыкче үнген. Ында школазының төөгүзүн кончук тодаргай бижип, улуг ажилды төөгүге арттырган.

Башкылап турар үезинде ол Кызылдың педагогика институтун бот-өөредилге-биле дооскан. Амгы үеде улуг класстарга литератураны болгаш делегей культуразын башкылап чоруур. Оон эрткеш, харын-даа 5, 6, 7 класстарга бодунуң бижип, каастап чурааны өөредилге номун ажылгап турар. Езулуг-ла чогаалдыкчы башкы. Педагог кижиге берип болгу дег шаңналдарның дөгөрезин ол алган. Өөнүн ишти Валентина Никифоровна база-ла башкы. Эр кара чаңгыс оглу Николай Кызылда болчукчулап ажилдап турар. Юрий Михайловичинин уйнуктарының бирээзи — студент, өскези школада өөренип турар.

Ю.М.Некрасов — Туран хоорайның хүндүлүг хамаатызы. Ындыг хүндүлүг аттарны санныг-ла улус эдилеп чоруурун чугаалаарга-лечетир. Туранны ол ийи дугаар чуртум деп үргүлчү чугаалаар кижиге.

Юрий Михайловичинин бириг шүлүктери 1958 чылда Би-Хем кожуунун «За коммунизм» деп солунунга парлаттынып эгелээн. Тываның барык шупту солун-сеткүлдериңе ол бодунуң чогаалдарын, кыска чүүлдерин парладып келген. Харын-даа каш ай иштинде «Тувинская правда» солунга ажилдаан. Сөөлүндө «Вестник Пий-Хема» («Би-Хемниң медээчизи») солунунун редакторунга томуйлаткан.

«Мишка Корабликовтун багай

Ю.М. НЕКРАСОВ,
почетный гражданин г. Турана

үлгедиглери» база «Кызыл-даван кокпа оруктап...» деп бот-намдарлыг тоожулары «Улуг-Хем» сеткүүлге аңгы-аңгы чылдарда парлаттынган. Оон аңгыда ол «Юрий Шелеховтун футболистери», «Камгалалдың ортулуу» деп тоожуларын, «Хүннээрктиг чалым», «Романтика» дээн ышкаш шүлүглелдеринин автору. Ол чогаал ажылындан аңгыда очулгаларны база кылып чоруур. Аңаа бадыткал кылдыр А.Арапчорунуң шүлүктеринин орус дылче очулгазын «Хүннээрктиг чалым» (1998) деп чыындызында кириген.

Ю.Некрасовтун «Көжээ», «Чурмал», «Даш-кадай», «Хаяда пөш» деп шүлүктөрүн тыва дылче Сайлыкмаа Комбу очулдурган.

Юрий Михайловичинин дугайында хандыр биликсээр болзу-

нарза, «Азия төвүнүн кижилери» деп номунуң үшкү томунда Татьяна Верещагинаның очериги-биле таныжып болур силер, эргим номчукчу.

Башкыларның бо чылгы август хуралының үезинде, Юрий Михайловичини 70 харлаан юбилейи-биле кожуун чагыргазы байыр чедирип турда, чыылган чон олуттарындан туруп келгилээн, диңмиттиг адыш часкаашкыннары — башкының ажылынга хүндүткелди илереткенин демдээ. Юбилей чыылганнарга өөрүп четтиргенин илереткеш, бодунуң дугайында каксы төөгээш, чоокта чаа бижээни «Сирень цветет» деп шүлүүн ном-

чуп берген. Шүлүктүн төрүттүнгени анаа эвес: кажан ол Ленинградка уруглар бажыңыңа чурттап турда, оон соңгазының баарыңа сирень өзүп турган, а Туранда бажыңыңа база-ла сирень оон сактышкыннарын доюлдуруп, чаагай чыдын айдызап турар. Бодаарга, сирень Ю.Некрасовтун ыдык чечээ болгу дег.

Бо чүүлүмнүн эдеринчизи кылдыр Юрий Михайловичинин шүлүктеринин очулгаларын кожуп кагдым. А тыва Некрасовка быжыг кадыкшылды база ам-даа чогаалдыкчы чедишкыннерни күзеп, оон шүлүктеринин тыва дылда чыындызы чоокку үеде үнүп келиринге идегеп артым.

Радион ДОНГАК.

Өөк суур.

Юрий НЕКРАСОВ

Сирень частып, чечектелди

Бо одуругларны 2008 чылдың июль 10-да, чеден харлаан хүнүмде, бодумга турсаадып бижидим.

Сирень частып, чечектелди...

Бистиң өскен бажыңымыс* чанында дег, Соңгамдан оон чаагай чыды айдызап тур. Биезде кыстар оон чечээн төлге дижир — Сорунзалыг тажы кордап, дилээр чүве:

Хаяаланчак көрүштери талыгырже
Ужукпушаан, дүмбейдиге эстип чидер.
Врубелдин хендир пөсте чуруп кааны
Кадынының карактары ынчаар чайнаар.

Саян арты, мында, хат-даа оожургал чок.
Чалгыглары борттарың мончап турар
Балтика чуртунда-даа, бистерде-даа
Аас-кежиин улус күзеп, манап чоруур.

Хувуразың! Шылаг-човаам ыңай турзун.
Харым чеден — адым бажы кажан хояр?!
Хуулгазың конгурактар частып келди.
Хатка чассып, сирень бөгүн чечектелди.
10.07.2008. Туран.

* Бистиң өскен бажыңымыс — уруглар бажыңы дээн уткалыг (детдом).

* М.А.Врубель — сураглыг орус чурукчу.

Оруздун Менги ООРЖАК
очулдуруган.

ның Улустун артизи, Сергей Күжүгетович Шойгунун эжи) «Номчукуга чыраакы болгаш чоокку үелерде үнген төөгүнүн номнарының болгаш эртем ажилдарының арыннарын боттарыңа ажып көөр арганы берип турар». Оон аңгыда ол мынча деп бижип турар: «...мен бодаарымга, онзагай болгаш катаптанымас Чөөн чүк болгаш Барыын чүктүн аразында Россия херек кырында көвүрүк бооп турарын ук антология катап база шынзыдып болур».

Ынчангаш, Бирги том. Ол колдуунда ийги муң чылдың төнчүзүндө амгы эрага чедир болгаш XIX вектин төнчүзүңгө чедир Тываның девискээринге болгаш Төп Азияның кожа-хелбээ девискээрлеринге чурттап чораан бурунгу аймактарга турсааттынган. (1 кезээ).

Бирги томунун 2 кезээ онзагай. Ында совет чогаалчы В.А.Чивилихинин «Память» уран-чечен роман-эссезинден легендарлыг урянхай — Чинхис-Хаанның шеринин полководчузубудай дугайында төөгүп чугаалаан үзүндүлерни кириген. Чамдык төөгү эртемденнеринин чугаалап турары-биле Чивилихин Субудайның омур-хевирин эң көскү болгаш тала тыртпайн тургускан деп көргөн. Совет болгаш Россияның уран чүүл литературазында улуг урянхай-полководчунуң ажил-херектерин көргүскен болгаш анализтээн кара чаңгыс ажил ол бооп турар.

Үшкү кезээнде Россияда билдингир хакас эртемден Н.Ф.Катавтуң тургускан Урянхай талазы-

биле ажилдарның библиографтыг айткычын кириген. Номчукуга, ылаңгыя аныак номчукуга, номчуурга болгаш билип алырынга бола берге болу бээр эртем ажилдарын шингээди алырынга дуза кылдыр бирги томда «Тыва салым-чолдун скиф-хунн-түрк ук-дөзү» кирилдени берген. Ында Тываның болгаш төп Азияның девискээрлеринге чурттап чораан аймактарның төөгүзүнүн кол чугула чадаларын XIX вектин төнчүзүңгө чедир билдингир кылдыр бижээ. Кирилдеде бурунгу түрк полководчу Күл-Тегинге турсааткан тыва шүлүкчү болгаш чогаалчы А.А.Даржай болгаш орус шүлүкчү А.В.Преловскийнин тус-тузунда Улуг болгаш Биче бижиктерни тыва болгаш орус дылда шүлүктөп киригенин кирилдениң каасталгазы деп болур.

Ийги том. Бо том девискээр болгаш үе планнаашкыны-биле Саян-Алтай болгаш XV вектен XX вектин эгезинге чедир үени хаара туткан, азы болза Тываның девискээринге болгаш аңаа чурттап турган аймактарга чоок. Мында бердинген ажилдарның хөй кезинде Саян-Алтай аймактарының этногенезинин, оон иштинде урянхай (тыва) аймактар болгаш төрөл-бөлүктөр айттырылганын чырыдып турар.

Үшкү, дөрткү болгаш бешки томнарда Урянхай крайны таныштырган. Бо томнарның кол-кол угланышкыннары — «орус-тыва хамаарылгаларының» хөгжүлдезинге турсааткан билдингир эртемденнерин, аян-чорукчуларның ажилдарын мында кириген. Ындыг-даа болза томнарның аңгы-аңгы кезектеринде томнун кол угланышкынынга хамаарышпас кызаа темалыг ажилдарны база кириген.

Бешки том Урянхайдан Таңды-

Тываже шилчээнин көргүскен. Аңгы-аңгы авторларның эртем ажилдарын киригени-биле бо эң улуг том бооп турар. Тыва чонун амыдыралының болгаш Урянхай крайның кожалары Россия — Моол-биле хамаарылгаларының аңгы-аңгы талаларын көргүзүп бижээ.

Алдыгы том долузу-биле тыва чоннун амгы төөгүзүндө бир дугаар хамаарышпас күрүнө тургузуу Тыва Арат Республикага долузу-биле турсааттынган (1921-1944). Чаа аныак күрүнениң кол-кол ажил-амыдыралын кысказы-биле бижээ.

Томнар бүрүзү чараш иллюстрациялар-биле каастаттынган. Өнүгү кирилделерлиг.

Онзагай черни чедиги, сөөлүгү том ээлеп турар. Чүге дизе ында Тываның эрте-бурунгу турсаалдарының археологиязының талазы-биле ажилдарны көргүскен. Бо томну Тываның эрте-бурунгу турсаалдарын өөренип шинчилээрине чуртталгазының хөй кезин бараалгаткан, шылгараңгай тыва археологтарны белеткээн сураглыг совет эртемден Александр Данилович Грачга турсааткан. А.Д.Грачның удуртулгазы-биле ажилдап турган СССР-ниң Эртемнер академиязының Саян-Тыва экспедициязының аныак отрядтарына антологияның тургузукчу-автору Сергей Шойгу база бодунуң чайгы дыштанылгаларында ажилдап турган. Сергей Күжүгетовичинин экспедицияга ажилдап турган үелеринде тыптып келген төөгү болгаш археологияга сонуургалы халас барбаан — ук антологияның ук-дазылы оон үнген, бурунгу уйгур шивээ Пор-Бажың болгаш Чадаананың Үстүү-Хүрээзи база оон угун алган. Бодунуң ыңдыг идип үндүргөн саналдары болгаш херек кырында оларны боттан-

дырганы-биле Сергей Шойгу чүткүлдү болгаш салган сорулгазын эчизинге чедип алыр күзелдиг-ле болза бичи оолдун күзелдери база бүдүп, боттанып болурун көргүскен.

Томнун бириг кезээнде орус эртемден-археологтарның 1917 чылга чедир үнген ажилдарын берген. Оларның аразында И.С.Боголюбскийнин, Пор-Бажың шивээзинин артынчыларын бижээ, шивээнин планнаашкынын Кара-Балгасунда Уйгур каганның Хаан ордузунга дөмейин демдегеп турган бириг эртемденнеринин бирээзи Д.А.Клементин ажилдары бар.

Ийги кезээнде долузу-биле совет болгаш россияжи эртемденнеринин Тываның археологтуг турсаалдарын шинчилээн ажилдарын кириген.

Бешки томнун үшкү кезээнде И.А.Аржанцеваның болгаш Т.К.Мкртычевтин удуртулгазы-биле авторлар коллективинин антологияга кириери-биле тускай белеткээн 2007 чылда Пор-Бажың шивээзинин шинчилелинин баш удур медээлерин кириген ажылы тургузуп турар. Шивээнин тыптып келгенинин талазы-биле авторларның санал-оалын база кириген.

Антологияның томнарының кыска допчулалын төндүрүп тура, чурук каасталгазының автору чурукчу Ш.М.Иргиттин бижээн арынынга база доктааксадым. Арында Тываның элээн каш археологтуг турсаалдарының мотивтерин — хая чуруктарын, бурунгу түрк бижиктерни болгаш шуткуп кылган турсаалдарны ажылгаан, оларны бердинген черде ханы утказының аайы-биле тодаргай туруштарында салган: адаанда — чырык чер кырынга чуртталганы илередип турар — душтук оорлаар сценаны, кижиге ызыгуурунун эгезин

салган херээжен кижинин болгаш буганың ыдыктыг харылзаазының дүрүзү, кижинин черге чуртталгазының үнденинин тургузуп турар аңгы-аңгы амытаннарны; ортуку кезээнде — бойдушта мөңгө эргилдени илередип турар аңарның долгандыр маңының сценазын, үстүндө — сагыш сеткилдиг (куштар) болгаш дуу оранның (маскалар) чуртталгазының символдарын салган; авторнун бодалы-биле оларны шуптузун тыва чоннун төөгүзүнүн чылдар бижиктерин илередип турар бурунгу түрк бижиктеринин фонунда салган; бо бүгүнүн кырында төрөөн делгемнерин көрүп база камгалап турар тыва ховуларның тергидекчизин бурунгу түрк шеригчи турар кылдыр автор чогааткан.

Эргим өңүктөр, төлевилелдин күүседикчизи кижиге болганымда, мындыг хевирлиг өй-өйлөп үнмөс үндүрүлгелер, кажан аңаа чаңгыс чоннун дугайында аңгы-аңгы авторларның төөгү барымдааларын чыып кылганы Россияга-даа, даштыкка-даа туруп көрбөөн дээрзин, мактаныр дээн күзел чокка база катап демдеглексээр-дир мен. Ынчангаш антологияның онза үнелиг бооп турары болза, төөгүнүн барымдаалары, чамдыктары дыка ховар деп база демдегеп турган мен, чонга чоок, нийтилелге калбаа-биле ажылгап болур, кол-ла чүве — аныктарга болгаш өзүп олурар салгалга столундан салбас ному бооп болуру-биле онзагай. Ынчангаш бир эвес аныак номчукчуларның аразында келир үеде Тываның эртемденнери үнүп келир болза, ол антологияның тургузукчуларының эвес, а антологияның бодунун ачы-хавыязы болур деп үнелелди чыгар апаар. (Эгезинде кириген тыва чечен сөстү көрүңер).

К.Д.АРАКЧАА.

БАГЫВЫС-ДАА, БАЙЫВЫС-ДАА КОНЧУГ...

БОДАП ЧОРУУР БОДАЛЫМНЫ БОДУМ ЧОНУМ БИЛИР КЫЛДЫР...

«Шын» солунуң сөөлгү дугаарларында куда-дой байырлалдарын амгы үеде канчаар эрттирип турарывыска хамаарыштыр сагыш-сеткил өйгөн бодалдарын хөй-ле авторлар илеретти. Солунувустуң редакциясы эртемденнер, башкылар болгаш журналистерниң киржилгези-биле «Төгерики столду» организаастаанын, бо чидиг айтырыгны Чазак деңнелинге чедир көдүрүп, тускай доктаатынган чурум хүлээп алыр деп турарын деткир мен.

Бо чылдың дугаары 107, «Шын-да» Дырбак Халбычовна Күнзегештин куда-дой эрттиреринге хамаарыштыр сүмелерин чүүл-дүгүндүм. Хоочун энеңиң бижээни-биле: Бирээде, «... уруг айтырарда, столовая, кафе хөлөзилес...» дээн. Шынап-ла, келин кыс ресторанта, кафеге төрүт-түнгөш, өскөн эвес. Шагда-даа, амгы-даа үеде болза, келин айтырарда, кыстың ада-иезиниң бажың-балгадының эргинин баштай артап, аяк-шайын амзаар эвес бе? Келир үеде кудаларының эрес-кежээзин — аалдың, бажыңның коданындан, (подъездизинден), хүндүлээчелин — аалчыларны канчаар уткууруудан эскерип болгуде.

Оон аңгыда, уруг айтырарын «арага кудар» деп хажыда адап турарывыс арагалаашкынче кыйгырган «ажык-чарлыг» рекламадыр. Ону база чурумчудары чугула деп, бодаар мен.

Ийде, «...уруг айтырып чедер улус ондан эртпес...» дээн. Ол кончуг шын! Ынаар баарда, он кижиге чижеглей, бети дизе үш чиик машина херек. Бир болза —

бичежек автобус. Чер аразы хериндээн тудум, чарыгдал улуг болурун чугаалааш канчаар. А кажан оон хөй улус чоруур апарза, оларның ажыл-агыйы туруптар. Бети дизе ийи-үш хонук календарьдан «казылып каар». Ол делегацияның өг-бажында арткан ажы-төлүн, мал-маганын хайгаараар таптыг улус чогуң ажыглап, оорларның бажы эъттенир. А демги «кудажыларның» эзегизи дыңзаан тудум, орук озал-ондаа болуру чылдан чылче көвүдеп турар. Оон түннелинде дыка хөй өг-бүлелер өскүсүрээр. Бурган өршээп, багай чүүлден чайлай берзе, ааскежи ол.

Үште, «...хүлээп алыр улус база хөй улус чалавас, ада-иези, кады төрээнери келир...».

Кудалары чүгле бажыңнарынга хүлээп алыр болза эки. Хоорайда бир, ийи өрээлдиг бажыңнарда чурттап турар улус квартираларынче хөй улус чыгбазы база билдингир. Мынчап кээрде, чүгле эң чоок улуг улузун алыр алаар. Чамдыктарывыс мырыңай кыстың чоок улузундан эрткеш, чаңгыс классчыларын, чаңгыс курсчуларын безин чыып алган болгулаар. Ол база-ла аныяк-өскөнни арагалаашкынче углап турарывыстың бир чылдагааны. База бир чижек, чамдыктарывыс бодунуң бора-бүдүн чурттап олар улузун кудаларынга таныштырарындан «ыядыр», ынчангаш оларның орнунга кошколдуг, «дашты чаагай» эшөөрүн столартында «делгеп алган» болгулаар. Арагажып, чурттап бээрде, кымнар езулуг төрелдери дээрзи чоорту билдине бээр.

Дөртте, «кудага өске улуска белек бербес...». Ол база чөптүг. Куда байырлалында чүгле аныяктарга белек берзин. Ада-иези белек сунчурун күзээр болза, үстүнде чугаалаанывыс келин айтырып турда-ла, бериптер болза ажырбас дег. Куда-дойга кудашкылар улус мурнунга бот-боттарын «шаңнажып», артык үе чивезин, концерт көргүспезин! Оон орнунга чыылган чон ол үеде ойнап, хөглеп алган болза!

Беште, ам көдээ черде болуп турар кудаларга хамаарыштыр каш сөс. Эгелээри орайтаар, төнөри — ийи-үш хонуктан ара чок. Хоорай черге ресторандан-на аалчыл тарай бергилээр, каш ай белеткенип турган улуска ол эки болбайн аан.

Көдээге херим иштинге, чайлагларга кудаларың байдалы мунгаранчыг. Кайы ырактан кээр кудалары манап турда, чайгы үеде аш-чем сооп, ажып каар. Агаар эки чаңаза, аас-кежик. Бир кайгамчык чүве — столдарда чем, арага-хымыс чартык шак-даа четпейн сава-саңгазы-биле кады чиде бээр. Чылдагааны билдингир. Чооглаары чооглаттынган, суктунары суктунган. Ол кончуг багай чаңчыл. Аштап-ла чораан чүве дег. Оозу ындыг-даа боор ыйнаан. Ындыг бе дээрге, демги суп алган шилдерин эктирип-эктирип бир-ле херим азы хараган дөзүнде ужуп калгылаан чыдарлар. Хөглээнде-даа чок, хөөрешкенде-даа чок. Столга улус-биле таптыг чугаалажып, эзириринче элекке далашпайн, културлуг аштанып-чемненип алза?! Азы шаандан

тура-ла көшкүн чон болгаш ындыг ирги бис бе? Эки, багын-даа орта ожаавас, «көжүп-ле» чоруур аан?! «Самбукайның чугаазы» деп

тыва тоожуда мындыг одуруглар бар: «...Мени Чараш-оол-биле «чырыкташтырган» соон дарый, куда-дою эгелээн. Өгдө олурган ачам биле авамга баштадыр, хамык улуска арага-хымызын кудуп, аш-чемин сала бердилер. Өглерге сынышпаан улустар даштын дойлаан турар.

Хүн сыртык бажын эртип турган. Дой үргүлчүлөвишаан. Улус иштин, даштын ырлашкан, чамдыктары каргыраалап, хөөмейлеп-даа турар.

Хүн ажып турда, улустарывыс чаа өггө чүгле Чараш-оол биле мени арттырып кааш, ол-ла хевээр үнгөш, дедир келбейн барганар...»

Эртенинде кыстың ада-иези уруунуң чаа хайындырган шайын ижипкеш, чана бээр ол-ла. Хала-даа чок, кайы хире магалыг-дыр! Эртенинде улустуң ажыл-агыйы бар болгай.

Алдыда, амгы үеде бисте куда дойга немей чаа «ужурлар» чогааттынган деп болур. 1. Бажың ишти хүлээдири — арагалаашкын. 2. Өгленишкен аныяктар уруглуг болза, ону дилээри — арагалаашкын. 3. Келген аныяктарны куда соонда, эртенинде тарап чоргуже бойдусче агаарладыры «природа-лаары» — улуг арагалаашкын. Чамдыкта мырыңай аныяктарга эзиртир суксунну хааржак-хааржаа-биле баш бурунгаар белеткеп каан болгулаар. 4. Чаа ба-

жың «чууру» — арагалаашкын. 5. Куда үезинде сөс алган улуска харам чокка дашка долдур арага сунары — улусту ужур сыгаарының бир эви. Белек-селээн салыпкан-даа болза, ижиксээнинден чамдык улус чыскаалдыр турупкан улустуң мурнунче чүткүп-чүткүп киргеш, хөй чугаазын чугаалап, хоозун аазаашкыннар кылыр. А ол оочурун бажында кассада арагалыг кассир оруп турарын кыдыындан кичээнгеилг көрүңер даан, чараш-тыр бе? Мен бодаарымга, белек бүрүзүн «Мени мону салдым» деп чарлап турбайн, откриткаларга аттарын байыр чедирешкиннери-биле каттай бижээш, суп кагаза, шыланчыг «оочурлар» турбас боо оң. Оон орнунга солун оюннар ойнап, самнап-даа алгай. 6. Дойга салган белектерни «чууру» — арагалаашкын.

Ажыы чок арагалаашкынны соксадып, аныяктарның куда-доюн солун, ажыктыг, хөй чарыгдал чок кылдыр эрттирерин сүмелзэн сценарийлер мөөрейинден республикага чарлаза чүл? Эки сценарийлерни жүри өөренип көргөш, аңгы ном кылдыр чүге парлап болбас деп. Өг-бүлө чылында чүгле куда-дой эвес, өске-даа байырлалдарны база кижини орунукшударындан бээр чурумчудуп алзывыска. Оон башка кожуун, суму аайы-биле байырлалдар баарындан бодаа кижини эпчоксунар. Ол улустуң негелдези, ужуру та канчаар эскерилген боор чүве?!

Меңги ООРЖАК,
тыва дыл башкызы, Туран хоорай.

САРЫГ-ООЛ ЧОГААЛЧЫНЫҢ ОГЛУ?...

Эрткен чүс чылдың чеден чылдарының төнчүзүнде «Шын» солунуң Барыын-Хемчик, Бай-Тайга кожууннарын харыылаар тускай корреспондентизи деп ажыл-албанныг тургаш, Тээлиге сургакчылап чедер берген мен. Аалчылар өрээлинге турумчуп алдым. Кежээликтей аалчылар бажыңның дежурныйы бир ашак эдиртип эккелгеш: «Чыдар өрээлиң бо-дур» — дээш чоруй барды.

Хол тутчуп, таныштывыс. Кожамны бир-ле черге көргөним-не кончуг ышкаш, сактып чадап кагдым.

Ашак карманындан таакпы уштуп эккелгеш: «Аныяк кижини садыгже халааш бир шил чүведен садып эккелем. Артынга дайнаар чүведен арбыдады ап ал — дээш,

менче сунду. Бир шил водка, хейлиг суг, колбаса, хлеб дээш арбыдады-ла садыглаштым.

Кожам ишти хевеерер дээш хейлиг суг ишлес кижини болду. Улуг кара сумказындан «крушка» дээр безерек сакпың хире баалыңныг стакан, орукка ап чоруур бичии кипятильник, чигир уштуп эккелгеш, шай хайындыра каапты. Чаа кожомның адазының адын уткандыр мен, адын Сади Иван дээр. Эринге райкүүском даргалап турган кижини болду. Ам Шуйнун кадыкшылга школазында директорлап турар. Кызылдан барааннап чорааш, орайтай бергеш, ара хонуп чыдары бо.

Ийи-бирээзи шимчедипкенивис соонда, арага бажывысче үне халып келген. Кожам кончуг чугаа-

кыр кижини болду.

— Сен мени мурнунда көргөндир сен бе, оол? — деп, кажарзымаары кончуг кылдыр айтырды.

— Харын... акым, бир-ле черге көргөним кончуг ышкаш, сактып чадап олур мен — деп харыыладым.

— Ам мынчаар олурарымга кандыг-дыр? — дээш, эзиглендир олуруп берди.

Алгырыптар часкан мен. Мурнумда улуг чогаалчы Степан Агбаанович Сарыг-оол олур! Сегели суг кара олчаан. Чүгле карактары чогаалчыны ышкаш чивеңневес дээрден башка, ол-ла сарыгзымаар калбак шырай, делгем сегел.

— Степан Агбаановичиниң сурас оглу ышкажыл мен, улуг назылыг кижилер шупту билер чүве эвейикпе — дей-дир. Улуг чо-

гаалчының оглу дээрзин оон өөнүн ишти Мария Давыдовна безин билерин, чогаалчы төре аралчы бээрде, бажыңга олуруп турганын төөгүп олурду.

Сөөлүнде дыңнаан мен, Даржай чогаалчы чугаалап олурган. «Степан Агбаановичиниң чок болган черинге бажыңга олуруп, чогаалчының акызы Дыртый-оол (ынчаар адаан ышкаш чүве), Мария Давыдовна, азыраан оглу Том, хан төрөл чээни чогаалчы Эдуард Донгак суглар-биле хөлчок таныш, төрөл езузу-биле хөөрежир улус чораан» деп сактып олурду.

Бир шагда согур душ бооп ужурашкан акым — улуг Чогаалчының оглу та бар, та кандыг чүве, төрелдери, ажы-төлү Эрзин, Тесынчаар чурттап чорлар ыйнаан.

Алексей БЕГЗИН-ООЛ.

ӨРЕҢ БАР ИЙИК БЕ?

2008 чылдың апрель айдан эгелеп, Россияның суд приставтарының федералдыг албанының Тыва Республикада Эргелелинге «Хбум кредит энд Финанс» банкындан чээли, барааннар алгаш, төлөвейн барган хамаатыларга хамаарыштыр албадал-биле төледир дээн баштайгы күүселде документилери кээп эгелей берген.

Ол күүселде документилериниң аайы-биле өрелиг хамаатыларның хөй кезини кожууннарын чурттакчылары бооп турар, оларның чамдыктарыңа өрелерин төлеткен, ынчалза-даа төлээр ужурулг кижилер ам-даа дыка хөй, ажыл уламчылап турар.

Бо чылдың частан тура, Кызыл хоорайда чурттап турар хамаатыларга 2 миллион ажыг рубльди төлеткен. Август айның төнчүзүнде Кызыл хоорайның суд приставтарының районнар аразының онза чугула күүселде бүдүрүлгелери сайгарар килдизинге 10 миллион ажыг түңге ам база 1466 күүселде документилери келген. Ол езугаар ажылды чорудуп, өрелиг улустуң эт-сөвин хавырып, өрезин төледип эгелей берген.

Хөй документилер-даа негевес, халас берип турар чүве-биле дөмей деп бодаан ажыы чок, халас чүве каяа турар ийик, банк орай-даа бол, өрезин негей бээр дээрзин утпас болза эки.

Бистиң корр.

ЭМЧИ ДУГАЙЫНДА СӨС

Омак Кууларович Мартан-оолду Тывада билбес кижини ховар боор. Боду бөдүүн, тываларның чугаалааны ышкаш, «чыткан хой тургуспас» дээр-ле чөп. Бо чиге сөглээн сөске кончуг-ла тааржыр кижини. 1962 чылда Томскиниң институтунда кирип алгаш, 1968 чылда чедиишкинниг дооскаш, мергежил талазы-биле «Эмчи херээ» деп мергежилдин шынзылгазын алгаш, төрөөн Тывазынче чанып келген. Аныяк оолду Кызыл

хоорайның 1 дугаар поликлиниказынга ниити аарыглар эмчизинге томуйлаан. Чылдар өртөөн аът ышкаш чаңгыс черге турар эвес, беш чыл иштинде алдарлыг эмчи Ленин орденниң эдилекчизи Доржу Көк-оолович Кууларның ачы-дузазында, оон хөйүн билип ап, арга-дуржулгалыг эмчи апарган.

1973 чылда ВТЭК-тин даргазынга томуйлаткан. Эки үре-түнелдиг ажылы дээш ол хөй-хөй

хүндүлел бижикирге төлептиг болуп келген. 1990 чылда аңаа «Тыва АССР-ниң социал хандырылга чериниң алдарлыг ажылдакчызы» деп хүндүлүг атты тывыскан.

Өг-бүлелиг, бир оол, кыстың ынак адазы. Кады чурттаан эжи Мария Баазановнаның бүзүрелдиг чөлөңгичи, сүмелекчизи, деткичизи база чоргааралы. Оламгы үеде хүндүлүг дыштанылгада.

Аргалыг-ла болза улуг даргалар чону дээш уйгу-дыжын харамнанмай, дери-күжүн үндүрүп чораан кижилерни утпайн, «алдынын алгаш, аптаазын октатпайн» байыр чыскаал үезинде оларга чылыг-чымчак сөстөрдөн чедирерин утпаза күзенчиг-дир ийин. Кижини сеткили хээрлек-ле болгай, бичии сөстөн өөрүй бээр, чаңгыс көрүштөн хомудай бээр аан.

Ирина БЮРБЮ.

Кызыл хоорай.

Кадык чаагай чорук дээш...

Дөгээ кырынга тиилелге

Кызылда куруяк чай. Күскү чылыг хүнге Улуг-Хемнің оң чарында таваар дөгээленип чыдар Дөгээ дааның эдээнге, Кара-Хаак биле Туран хоорайже чарлыр чазаглыг автооруктарның белдинге чиик кылдыр кеттинген элээн хөй кижилер эрткен субботада, сентябрь 27-де, чыглы берген. Ол дээрге, тыва улустуң ынак бир ырында ышкаш, дөртөн шеригнің байырлыг чыскаалы эвес, а дөртөн оранчок ажыг улуг, биче чадаг чарышчыларның бирги

Ховалыг болган.

Чогум маргылдааны дөрт аңгы бөлүккө: школачылар, студентилер болгаш аныяктар, 40 хар чедир база оон өрү назылыг улустар аразынга тус-тузунда эрттирер деп турган. Ынчалза-даа студентилер биле аныяктарны аңгы чарыштырып үндүрүпкөш, школачылар болгаш улуг улусту финишче деңге чоруткан.

Чогум даг өрү маңнаар деп чүве ындыг амыр эвес. Ылаңгыя Дөгээ ышкаш бедик, ыргак-дагыр болгаш кадыр черлерлиг дагы үнери, шынап-ла, ындыг белен эвес болбайн канчаар.

Баштай чарыштырыпкан

геш, чаалап алган.

Школачылар аразынга Чаяан Ооржак (Кызылдың №5 школазы) шылгараан. Ийиги, үшкү черлерни Кежик Седенмаа (Бай-Тайга кожун) болгаш Айслан Куулар (Кызылдың №4 ортумак школазы) олар алганнар.

Дөртөн хар чедир назылыг спортчулар аразынга бедик дагылыг оранның төлээзи – Бай-Тайгадан Дуюг Күнзек, хоочуннар аразынга Улуг-Хем кожунуң төлээлери: Николай Ховалыг биле Тамара Монгуш тус-тузунда бирги черлерни алганнар.

Маргылдааның эң хоочун киржикчизи эмчи ажылдакчызы Алек-

маргылдааны республика чемпио-нады-биле кады эрттирген.

Маргылдаага ниитизи-биле сес команда киришкен. Оларның аразында республиканың эрткен чылгы чемпиону – Туранның «Автомобилист» командазы база бар. Би-хемчилерниң составына эрткен сезонда чаладып келген чеди легионер футболлист ойнап турган болгаш, ук команда республиканың 2007 чылда чемпион атты бүзүрелди-биле чаалап алган турган.

Бо чылын байдал өскерилген. «Автомобилист» команда чемпионаттың хүлер медалы дээш ойнааш, Кызылдың «Динамо» командазына 2:3 санга уттурган. Ынчал кээрге, бо команда 2008 чылда шаңналдыг черже безин кирбейн барганы ол.

Бирги чер, а ынчал кээрге чемпионаттың көжүп чоруур кубогу дээш Кызыл хоорайның командалары – «Барун» биле «Мажалык» ойнаан. Оюнунң ийиги чартында «Барун» удурланыкчызын 2:1 санга мурнай берген. Ынчан элээн чидиг таварылгалар кайы-даа талага турган. Ынчалза-даа «Мажалык» оолдары 11 метрден торгаал тепкеш, санны деңнеп алган. Оюн ынчан улам чидигленген деп болур. Чүге дизе, оюн республика чемпиону ат дээш чоруп турар болгай.

«Барун» команданың ойнакчылары удурланыкчыларының

хаалгазын оюнунң ийиги чартында хөй дүвүредип турары карака көскү болган. Бир чидиг оюн үезинде «Мажалыктың» ойнакчызы бодунуң хаалгазының чанынга дүрүм үрептерге, судья пенальти томуйлады. «Барун» ону киир тепкеш, мурнай берген. Сан 3:2 болуп, ол команданың тиилелге-биле доозулган.

Шак ынчалдыр бут бөмбүүнге бо чылгы чемпион команда солушкан. «Барун» командага чемпионаттың кубогун, ТР-нің Чазаның Даргазының шаңналы – кижги бүрүзүнге 250 доллар хемчээлдиг акшаны, алдын медальдарны, дипломнарны болгаш спортчу хептерни тывыскан.

Өске шаңналдыг черлер алган командаларга база шаңналдарны ТР-нің Күш-культура болгаш спорт агентилелинің директору Мерген Ооржак, Тываның Бут бөмбүүнүн федерациязы тывыскан.

Бо чылгы маргылдааның деңнели бедик эвес деп чүвени эрткен оюннар көргүскен. Чамдык таварылгаларда көрүкчүлөр мырыңай оюн үезинде чалгаарап турган таварылгалар бар. Саннарны судьялар чарлавайн турган. Озалдап келген көрүкчүлөргө оюнунң канчаар чоруп турарын билип алыры берге болуп турган. Ынчангаш-ла стадионда аарыкчыларның санының эвээш болуп турганы ол.

(Уланчызы 8-ки арында).

маргылдааже чыылдазы болган.

Дөгээ дааның кырынга дүрген чаржып маңнап үнер күзелдиг улус бо удаа эвээш эвес болган. Кызылдың №№ 4, 5, 8, 9 дугаар ортумак школаларындан өөреникчилер, чамдык дээди болгаш ортумак өөрөдиге черлеринден сургуулдар, 40 хар ажып чоруур назылыг элээн каш хамаатылар база Улуг-Хем болгаш Бай-Тайга кожуннардан төлээлер аңаа чыылгаш, аразында маргышканнар.

Бедик дагже маңнап үнер бо солун маргылдааны анаа-ла эрттире бербээн, а тускай чылда-

аныяктар бөлүү дагже үнер солагай талакы орукту чайгаар шилип алгаш, оон-биле маңнап үнген. Оларның чамдыктары дагы аңаа адакы бирги бединге-ле кылаштажып эгеледи. Ол оруктун чадаг чарышчыларга берге болуп турарын дараазында старттың адаанга көрүп турган киржикчилери: школачылар болгаш улуг улус өөренип көрген. Кожан оларны чарыштырыптарга, барык дөгерези оң талакы орукту шилип алган. Шынап-ла, даг кырынга маңнап үнерде оң талакы орукту шилип алган улус Дөгээнің орту-

сандра Монгушовна Биче-оол, а эң бичии киржикчизи оон уйнуу Лопсан-Намчал Биче-оол олар болган.

Тиилекчилеринге өрттектг белектерни – амыдыралга хүн бүрү херек үүрмек дериг-херекселдерни, акша шаңналдарны, «Тываның чеди шыпшыктары» клубтун сертификаттарын организаакчылар, Тываның Херээженер эвилели тывыскан.

Маадыр-оол Ховалыгның чу-гаалап турары-биле алырга, бо маргылдааны чыл санында эрттирери көрдүнүп турар. Ол ындыг-ла болзунам!

Бут бөмбүүнге чемпион солушкан

Эрткен неделяда Кызылда Тываның 5 чылы аттыг стадионга бут бөмбүүнге (футболга) Тыва Республиканың Чазаның Даргазының шаңналы дээш маргылдаа болуп эрткен. Тываның Бут бөмбүүнүн федерациязы бо чылгы

гааннарлыг болган чүве-дир. Бирээде, сентябрь 27-и Бүгү делегейнин туризм хүнү. Ийиде, Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш.Кара-оол ай санының сөөлгү дыштаныр хүннерин арагалаашкын чок, амыдыралдың кадык чаагай овор-хевиринин хүннери кылдыр чарлаан. Шак ындыг үндезининг бадыткалдар соонда, бо маргылдааны эрттиргени барымдаалыг, а харындаа уткалыг апарган. Ам артында оон организаакчыларының бирээзи тыва альпинистерниң «Тываның чеди шыпшыктары» клубу, оон удуртукчузу Маадыр-оол

зунда тургускан бедик, ырактан көскү шажын тугунга чедир солагай талазындан маңнап үнген улусту шору мурнап чедери адаандан көскү болду. Ынчал кээрге, оң талакы орук солагай талазындан элээн кыска болуп турарын чарыш бадыткап турган.

Баштайгы бөлүк дагже маңнап үнген соонда, удатпаанда бирги тиилекчилерниң аттары билдинип келген. Ол дээрге, оолдардан Кызылдың автоорук техникумунуң сургуулу Александр Калинин биле кыстардан Айгуль Чигжит олар болган. А.Калинин мырыңай маргылдааның тулган чемпиону атты дагже 21 минута маңнап үн-

(Уланчызы. Эгези 7-ги арында).

Сибирьнин шыырак мотоспортчулары Тос-Булакта!

Сентябрь 28-те, улуг-хүнде, Кызылдан каш-ла километр черде Тос-Булак аржаанының чоогунда Кадарчының тураскаалының артынга мотокросска Тыва Республиканың бирги чери дээш ажык маргылдаа болуп эрткен. Ону бо чылын Совет Эвилелинин Маадыры М.Бухтуевке тураскаадып эрттирген. Чылыг болгаш аяс хүнде көрүкчүлөр хөй болган. Автомашиналар дага маргылдаа болур черни долгандыр чүс-чүзү-биле чыскаалдыр турупкан.

Бирги чер дээш бо маргылдаага ниитизи-биле Сибирь федералдыг округтун эң шыырак дээр 50 ажыг спортчулары киришкен. Маргылдаа чеже-даа Тываның бирги чери дээш эртип турза, аңаа бистиң республикадан чүгле ийи кижир аргалыг болган.

Кол судья, дош кырынга мотоспортка делегейиниң ийи дакпыр чемпиону Валерий Ивановтун биске дыңнатканы-биле алырга, бо маргылдаага чүгле Омск биле Иркутск областарның командалары киришпээн. Спортчуларның аразында бүгү-Россия чергелиг маргылдааларның шаңналдыг черлериниң эдилекчилери безин турган. Ол чорук маргылдааның шаңналы дээш демиселди чүгле чидиглендирген. Оң кадында, трасса база белен эвес, берге болган.

— Чогуу биске белен оруктар черле турбас. Тывалар маргылдаа эртер орукту эки белеткээр-дир. Ам бүгү чүве чүгле бистерден хамааржыр — деп Красноярскиден бөлүк оолдар айтырывыска харыяладылар.

Спортчулар мотоциклдериниң класстарының аайы-биле: 85, 125 болгаш 250 куб. метр цилиндрлиг хөлгелерге маргышканнар.

Эң баштай 12 хар чедир назылыг бичи оолдар аразында маргышканнар. Оларның аразында келир үениң чемпионнары үнер деп чүве билдингир. Маргылдааны көрүп тургаш, мырыңай 7-8 харлыг оолдар безин бар деп чүвени эскердир. Чогуу маргылдаага бо бичи оолдардан шору улуг — 12-ден 14 харлыг оолдар база киришкен.

Кажан улуг спортчуларның демисели эгелээр, шөлду мотор даажы дола берген. Аарыкчыларның хей-ат көдүргөн алгылары бо-ла дыңналып турар апарган. Шынап-ла, мотоциклдериниң класстары улгат-

кан тудум, спортчуларның дүргени, маргылдааның көрүштүү дендээр. Ылаңгыя баштайгы чарыштар эрткен соонда, шаңналдыг черлер дээш, демиселдер улам чидигленген. Дыштаныр хүнде мотокросска Тываның бирги чери дээш ажык эрткен бо маргылдааны көрүп келген кызылчылар сеткил ханган чанып тарааннар.

Маргылдааны эрттиреринге Тываның РОСТО (ДОСААФ) организациязы улуг рольду ойнаан.

Чазак бе азы чагырга черлери бе?

Эрткен дыштаныр хүннерде Кызылга өске-даа солун маргылдаалар болган. Чижээ, Тыва Республиканың Чазаның командалы (капитаны Ш.В.Кара-оол) республиканың кожуннарының чагырга даргаларының командалы-биле сентябрь 27-де «Сүбейге» баскетбол ойнааш, уткан, а хол бөмбүүгө уттуруп алган.

Дараазында хүн федералдыг структуралар командалы-биле (бо удаа каайлы чери-биле) минифутбол ойнааш, Чазак командалы кол үени 6:6 санга ойнааш, пенальти тептирерге, ниитизи-биле 6:7 санга удуп алган. Бо оюнун кол маадыры — ТР-ниң саң-хөө сайды Ю.А.Килижеков болган.

Кызылга баштай эрттирген амыдыралдыг кадык чагай овурухевир хүнүнде хоорайда эзирик улус хөй болган. Оларны футбол маргылдаазының үезинде стадиондан, мотокросс үезинде маргылдаа шөлүндөн дээш, өске-даа черлерден көрүп болур турган. Ынчал кээрге, тыва Чазактын ол хүннерде эзиртир суксун сатпас дээр ниитири чамдык садыгларга айтышкын болбаан-дыр...

Материалдарны спорт килдизи белеткээр.

Байыр чедиришкени

Даарта, октябрь 1-де, бистиң эргим, ынак дуңмавыс **Роза Максимова КЫРГЫС** төрүттүнген хүнүн демдеглээр. Үш оолдун эргим авазы, күдээвис Анатолийниң эргелиг эки болган дуңмавыс ажил-ишке кежээ, үнген-кирген чонунга чугаа-сооттуг, аштыг-чемниг эрес кижир. Ыракты чоок кылдыр тыртып, чокту бар кылдыр тып кээр буянныг, сеткили биче дуңмамга юбилейи-биле байыр чедиришаан, чуртталгазы дыш, кадык, аас-кежиктиг болурун күздөвис.

Угбазы, честези, дуңмалары.

ВИЧ-СПИД-тен камгаланыңар!

ВИЧ ААРЫГЛЫГ ИЙИ КИЖИНИ ТОДАРАТКАН

Эмчилер август-сентябрь айларда ВИЧ аарыглыг база ийи херээжен кижини тодараткан. Оларның кайызы-даа Ак-Довурак хоорайда чурттап турар.

Бирээзин Барыын-Хемчик кожунунун төп эмнелгезиниң хан солустур кудар салбырынга до-нор ханын дужаап турда, тодараткан. Оң ханын ол-ла дораан чок кылган. Аараан херээжен кижир социал байдалы чедимче чок, кайда-даа ажилдавын турар, арагалаар, наркологтун диспансер учедунда база кирген кижир болган.

Аарыгның үнген дөзүн эмчилер тодарадып алган. «Тываас-бест» комбинатка вахта аргазы-биле (барып-кээп) ажилдап турган кижилериниң бирээзи эр-херээжен харылзаа дамчыштыр ук аарыгны халдаткан болган. Ол эр кижиде ВИЧ-аарыгны (инфекцияны) 2003 чылда-ла тодарадган турган.

ВИЧ-инфекция халдадып алган база бир херээжен кижини сентябрь 17-де «Притон» деп адаан хыналда ажилдарны чорудуп тургаш, тыпкан. Ол угааны (психиказы) багай кижир болган. Аарыгның үнген дөзү тодарад-тынмаан.

Республиканың СПИД-ке болгаш өске-даа халдавырлыг аарыгларга удур профилактика база демисел чорудар төвүнүн ажил-дакчылары Барыын-Хемчик кожунунун, Ак-Довурак хоорайның эмчилери-биле кады ол кавыга чогуур профилактика ажилдарын

шалыпкын чоруткан. «Тываас-бест» комбинаттын директорунун хүлээлгезин күүседип турар Г.В. Пак-биле ужуражылга үезинде ук комбинаттын ажилчынарының ортузунга ВИЧ аарыгга хамаарышкан профилактика ажилдарын доктаамал чорударын, вахта аргазы-биле ажилдап кээп турарларны ВИЧ-тен ыялап-ла хынап, көрүп турарын ВИЧ-СПИД-ке удур төптүн төлээлери удуртукчудан негээр. (Сентябрь 22-ниң медээзи-биле, ында 50 кижини хынап, шинчээр).

Ол ышкаш кожунун чагырга-зының иштиги херектер килдизиниң ажилдакчылары-биле чугаа үезинде чонун ВИЧ аарыгдан дүрген аарып болгу дег кошкак кезектеринден ынчаар аараан кижилерни эрте дээр тодарадыр талазы-биле ажилдарны идек-кейлиг чорударын эмчилер сүмелээр.

Октябрь айда Барыын-Хемчик кожунунун болгаш Ак-Довурак хоорайның чагыргаларының каттышкан коллегиязын эрттиргеш, чурттакчы чонун аразында чо-гумчалыг эвес амыдыралдыг кижилерни шинчип, оларда ВИЧ-аарыг бар азы чогуу эрте дээр тодарадыр база профилактика ажилдарын күштелдирер талазы-биле хемчеглерниң планын чугаалажып, боттандыраар дугурушкан. Аңаа ВИЧ-СПИД-ке удур ажил чорудар төптүн ажилдакчылары база барып киржир болгаш, боттарының саналдарын, сүмелерин кириер.

Бистиң корр.

Арга-арыг аукционун эрттирериниң дугайында дыңнадыг

Тыва Республиканың Арга-арыг агентилели — аукционун организатору аас-биле садыг-лаашкынның хевиринге ыяш белеткелиниң талазы-биле сайгарлыкчы ажил-чорудулганы боттандыраар сорулга-биле арга-арыг үнүштерин садар-садып алырының керээ-лерин чарарына эргени садып алырының талазы-биле № 13 — кр|08 арга-ыяш аукционун 2008 чылдың октябрь 15-те 10.00 шакта (тус черниң үези-биле) дараазында адреске эрттирер: Тыва Республика, 667007, Кызыл хоорай, Оюн Күрседи кудумчузу, 6.151, каб.14. Аукционга киржириниң

чагыгларын 2008 чылдың сентябрь 30-ден октябрь 13-ке чедир хүлээр алыр. Өртөкти өстүрериниң аразының хемчээли (базымы) — аукционга садып турар чүүлдүн эге өртөөнүн 5 хууздундан эгелээр. Аукционнун протоколунга ат салган хүнүндөн 10 ажил хүнүнүн иштинде арга-арыг үнүштерин садар-садып алганының керээзин албан чарар. Аукционга киржиринге аукционнун организаторунун моон адаанда айыттыглан таблицада агар санынче кириген лот бүрүзүгө баш удур төлээр түннү 2008 чылдың октябрь 13-те, 17.00 шакка чедир кириген турары

албан:

Тыва Республиканың Арга-арыг агентилели
ИНН 1701041631/ КПП 170101001,
р/с 40302810200000000002
ГРКЦ Национал банка ТР, Россияның банкызы Кызыл хоорай, БИК-049304001.

“Төлөвирниң ады” деп одуруга “Арга-арыг аукционунга киржириниң баш удур төлөвири” деп албан айтыр. Аукционга киржириниң дугайында долу медээни база документацияны бо телефондан билип ап болур силер — 8 (394 22) 3-32-44 (харылзажыр кижир — Шеңне Тюлюшова Кенден).

Арга-арыг үнүштериниң кыска тайылбыры

А/ч №	Турар чери		Квартал-дың үзүп берген кезээниң №	Ылаштың хемчээли (куб)		Аймаа	Шөлү (га)	А/ч эге өртээ (рубль)	Баш удур төлөвири (рубль)
	Арга-арыг а/а	Участок-тун арга-арыг а/ч		Ниити-зи-биле	Оон иштин-де тудуг ыяжы				
1	Танды	Хову-Аксы	194/11, 12	452,8	379	Л	5,0	65571,24	6557,0
2	Танды	Хову-Аксы	192/7	520,3	443	Л	5,0	75714,92	7571,0
3	Танды	Хову-Аксы	194/14	1029	868	Л	5,0	145864,26	14586,0
4	Танды	Хову-Аксы	191/15	501,5	425,9	Л	5,0	112341,25	11234,0
5	Шагонар	Арыг-Узүү	101/3	243,2	206,7	Л	2,4	46540,6	4654,0
6	Шагонар	Хайыракан	104/2	190,5	122,0	Л	1,5	29745,7	2975,0
7	Чадаана	Чадаана	92/24	171	129	Л	2,6	32002,3	3200,0
8	Тес-Хем	Шуурмак	94/18	168,9	136,2	Л	7,8	28460,46	2846,0
9	Тес-Хем	Шуурмак	115/34	133	116	Л	1,4	21349,24	2135,0
10	Тес-Хем	Шуурмак	94/9	99	82	Л	6,7	19194,65	1919,0
11	Тес-Хем	Шуурмак	94/18	170,5	139,5	Л	6,0	28631,74	2863,0
	Шупту:			3679,7	3047,3		48,4	605416,36	60540,0

БИСТЕН САДЫШ АЛЫҢАР

Минусинскиниң бирги сортунун далганы — шоодайда 620 рубль, Алтайның бирги сортунун далганы — шоодайда 690 рубль, Алтайның дээди сортунун далганы — шоодайда 710 рубль, Краснодарның чигири — шоодайда 970 рубль, Алтайның дээди сортунун макароннары — 18 рубль/кг, дузаттынарда ажыглаар дус — 179 рубль (50 кг), дагаа буду — 81 рубль/кг, бройлер дагаа оолдары — 83 рубль/кг, ак саржа — 82 рубль/кг, үрмөктөөн горох — 15 рубль/кг, чинге-тараа — 19 рубль/кг, «Роллтон» лапша — 4,30 рубль/1 шт., 3 литр соктуң — 58 рубль, чарба — 110 рубль/25 кг.

Бистиң адресивис: Кызыл хоорай, Загородный доора кудумчу, бажың 19а, «Эхнатон» баазында 3-кү склад; Каменистая кудумчузунда бажың 15; Мөөнөп болгаш үрмөктөп садар база, Калинин кудумчу-зунда бажың 25 склад №3, Мөөнү-биле садып алыр улустарга өртөктер дугуржулга езугаар.

Харылзажыр телефону: 5-38-40.

ЧИТКЕНИН БАРЫМДАЛААШ...

Бай-Тайга кожунунун Тээлиниң кежээки ээлчеглиг ниити өөредилге школазының 2004 чылда **Чечена Витальевна Аракчааның** адынга тывысканы Б № 2175773 аттестаттың читкенин барымдаалааш, ону күш чок деп санаар.

Красноярск крайның Россияның Алдарлыг тренери Д.Г.Миндиашвили баштаан спорттун дээди мергежилдер школазының коллективи Россияның хостуг хуреш федерациязының тренери Виктор Монгушович Достайга оң авазы

Таракпан Бүркеевна ДОСТАЙНЫҢ

мөчээни-биле холбаштыр ханы кажыдалды илередип тур.

ШЫН

Индекс 667000.
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа.

Кол редактор С.С.МОНГУШ.

РЕДАКЦИЈАНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 2-01-35, редакторнун оралакчызы — 2-19-87, тел: факс (394-22) 2-17-94, бухгалтерия — 2-17-91. e-mail: shyn@tuvu.ru

КИЛДИСТЕР: ниитилел-политиктиг килдиз — 2-18-10, культура, өөредилге — 2-03-88, чагаа — 2-03-87, кедээ ажил-агый, окулга — 2-17-09, үлетпүр — 2-40-77. Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.

Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама.

Тираж 8300. Чагыг 112. Номери парлагаче дужаганы: график езугаар — 21.00, херек кырында — 20.00.

АГАР САНЫЫЫС: № 40703810400000010000 Б ОАО Банк “Тувакредит”, Кызыл ИНН — 1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.

Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг коммуникациялар херектериниң талазы-биле яамызының Ортаакы Сибирьде регионнар аразының девискээр эргелиги «ШЫН» солуну 2004 чылдың май 14-те эде бүртүкээр.

Херечилелдин дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 11530, 31730. ТР-ниң «Тываполиграф» Күрүнениң унитарлыг бүдүрүлгезинге парлаан. (Кызыл, Шетинкин-Кравченко, 1).

Солунда парлаттыг материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыг саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадыглары дээш авторлар боттары